

MATERIJALNA BAŠTINA ANTIFAŠIZMA U JUŽNOJ ISTRI KAO TEMELJ RAZVOJA MEMORIJALNOG TURIZMA

THE TANGIBLE HERITAGE OF ANTIFASCISM IN SOUTHERN ISTRIA AS A BASIS OF THE MEMORIAL TOURISM DEVELOPMENT

NIKOLA VOJNOVIĆ

Fakultet ekonomije i turizma "Dr. Mijo Mirković", Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagrebačka ul. 30, 52100, Pula / *Faculty of Economics and Tourism "Dr. Mijo Mirković", Juraj Dobrila University of Pula, Pula*, e-mail: nikola.vojnovic@unipu.hr

DOI: 10.15291/geoadria.3913

Pregledni rad / *Review*

Primljeno / *Received*: 20-9-2022

Prihvaćeno / *Accepted*: 4-3-2023

U radu se analiziraju prostorni raspored i mogućnosti antifašističke materijalne baštine za razvoj memorijalnog turizma u općinama i gradovima Južne Istre. U prvoj polovici 20. stoljeća antifašistička borba u Istri bila je ključni dio nekoliko političkih prekretnica. Te povijesne prekretnice imale su dalekosežne posljedice i najvećim dijelom bile su obilježene oružanim sukobima, pojedinačnim i masovnim ljudskim žrtvama i terorom nad stanovništvom. Motiv putovanja u memorijalnom turizmu ovdje je obilazak mjesta gdje su se ovi tragični događaji dogodili i komemoracija žrtvama. Cilj istraživanja bio je utvrditi geografski raspored antifašističke materijalne baštine u Južnoj Istri i njezinu pogodnost za razvoj memorijalnog turizma. Dodatni cilj bio je predložiti tematske rute memorijalnog turizma u općinama i gradovima Južne Istre. Korištene su metode analize povijesnih istraživanja, terenskog rada, sudioničkog promatranja, prostorne i GIS analize. Istraživanje je pokazalo da šest južno istarskih općina i dva grada imaju 167 dobro očuvanih i obilježenih materijalnih spomenika antifašizma. Najveći broj spomenika nalazi se u središnjem dijelu grada Pule. Glavni doprinos ovog članka bio je prevrednovanje materijalne baštine antifašizma kao potencijalnog resursa za razvoj memorijalnog turizma kao inovacije u turističkoj ponudi Istre.

KLJUČNE RIJEČI: Južna Istra, materijalna baština, spomenici, antifašizam, memorijalni turizam

This paper analyses the spatial layout and possibilities of the antifascism tangible heritage for memorial tourism development in the municipalities and towns of Southern Istria. In the first half of the 20th century, the antifascist struggle in Istria was a crucial part of several political turning points. Those historical turning points had far-reaching consequences and, for the most part, were marked by armed conflicts, individual and mass human casualties and terror over the population. The motive of travel in memorial tourism here is to visit the places where these tragic events occurred and commemorate the victims. The aim of the research was to determine the geographical distribution of the antifascism tangible heritage in Southern Istria and their suitability for the development of memorial tourism. An additional objective was to propose thematic routes of memorial tourism in Southern Istrian municipalities and towns. Methods of analyses of historical research, fieldwork, participant observation, spatial and GIS analysis were used. The survey indicated that six South Istrian municipalities and two towns have 167 well-preserved and marked tangible antifascism monuments. The

largest number of monuments are located in the central district of the city of Pula. The main contribution of this article was to provide re-evaluation of antifascism tangible heritage as the potential resource for the memorial tourism development as the innovation in the tourism supply of Istria.

KEY WORDS: Southern Istria, tangible heritage, monuments, antifascism, memorial tourism

UVOD

Posljednjih desetljeća turizam posebnih interesa razvio se od ekskluzivnog i individualističkog oblika turističkih motivacija, aktivnosti i ponašanja do općeprihvaćene komponente prostornoga modela razvoja receptivnih turističkih regija i država. Od ranih 1990-ih do danas, turizam posebnih interesa smatran je kontrapunktom masovnom turizmu (MCKERCHER CHAN, 2005.; WEILER, FIRTH, 2021.). Hrvatska turistička zajednica i Ministarstvo turizma prepoznali su tako veliki potencijal turizma posebnih interesa kao alat u pravcu smanjenja prostorne i sezone koncentracije turista u obalnim općinama i gradovima. Sukladno tome, Ministarstvo turizma RH je u strateškom dokumentu *Strategija razvoja turizma do 2020. godine* (URL 1) prepoznalo kulturni turizam kao jedan od glavnih turističkih proizvoda (uz kupališni, nautički i poslovni turizam). Navedena Strategija ističe relevantne proizvode kulturnog turizma za Hrvatsku: urbani turizam, turizam baštine, turizam događaja, kreativni turizam i vjerski turizam.

Istarska županija, kao vodeća hrvatska turistička županija po broju turističkih postelja u komercijalnim smještajnim objektima, ukupnim dolascima i noćenjima turista, suočila se s velikim izazovima i problemima intenziteta turizma, izrazite sezonalnosti i prostorne koncentracije u obalnim općinama i gradovima, posebice u zapadnom i južnom dijelu Županije. Kako bi se izbjegli ili smanjili potencijalno negativni prostorni učinci i neodržive ekološke, sociokulturne i gospodarske posljedice razvoja turizma, Turistička zajednica Istarske županije u strateškom dokumentu *Master plan razvoja turizma Istarske županije 2015. – 2025.* (URL 2) preporučuje turizam posebnih interesa kao što su ruralni, sportski, manifestacijski i kulturni turizam. Među njima su kao najvažniji istaknuti turizam baštine i oživljavanje narodnih običaja kao dio kulturno turističke ponude (RUŽIĆ, MEDICA, 2010.; GRŽINIĆ, VOĐEB, 2015.; ORLIĆ, 2019.). Štoviše, razvoj turističkih proizvoda temeljenih na kulturnoj baštini ili turistička valorizacija materijalne i nematerijalne kulturne baštine, spomenika i lokaliteta jedna je od najvažnijih operativnih i strateških mjera u ovom

INTRODUCTION

In the last decades, special interest tourism evolved from exclusive and individualistic form of tourist motivations, activities and behaviours to the generally accepted component of spatial development model in tourism-receiving regions and states. From the early 1990s to the present days, special interest tourism has been considered as a counterpoint to mass tourism (MCKERCHER CHAN, 2005; WEILER, FIRTH, 2021). Croatian national tourism board and Ministry of tourism recognised such a large potential of special interest tourism as a tool in terms of reducing spatial and seasonal concentration of tourists in coastal municipalities and towns. Accordingly, Croatian Ministry of tourism in the strategic document *Tourism Development Strategy until 2020* (URL 1) recognized cultural tourism as one of the main tourism products (alongside the sun and bathing, nautical and business tourism). Aforementioned Strategy emphasizes relevant cultural tourism products for Croatia: urban tourism, heritage tourism, event tourism, creative tourism and religious tourism.

Istria County, as the top Croatian tourist county by the tourist beds in commercial accommodation facilities, total tourist arrivals and total tourist overnight stays, has faced great challenges and problems of tourism intensity, extreme seasonality and spatial concentration in coastal municipalities and towns, especially on the western and southern part of the County. To avoid or reduce potentially negative spatial effects and unsustainable environmental, sociocultural and economic consequences of tourism development, Istria County tourism board in the strategic document *The 2015 – 2025 Master Plan for Tourism in Istria County* (URL 2) suggests special interest tourism such as rural, sports, event, and cultural tourism. Among these, heritage tourism and the revival of folk customs as a part of cultural tourism supply have been distinguished as the most important (RUŽIĆ, MEDICA, 2010; GRŽINIĆ, VOĐEB, 2015; ORLIĆ, 2019). Moreover, the development of tourism products based on cultural heritage or tourist valorization of tangible and intangible cultural heritage, monuments and sites is one of the most essential operational and strategic measures in this Master plan

Master planu (URL 2). Kako bi se poboljšala diverzifikacija turističke ponude, Master planom se preporučuje sedam klastera, među kojima je i Južna Istra.¹ Vezano uz glavne strateške mjere i ciljeve navedenog Master plana, turistički poduzetnici, promotori, regionalne i lokalne turističke zajednice posljednjih dvadesetak godina nastoje implementirati mnoge podvrste kulturnog turizma uključujući i održivu turističku valorizaciju kulturne baštine.

Unatoč značajnim naporima i podršci regionalnih i lokalnih vlasti na provedbi Master plana Istre (URL 2), memorijalni turizam kao dio širokog spektra kulturnog turizma nije prepoznat i razvijen. Isto tako, materijalna baština u Istri posvećena tragičnim događajima u prvoj polovici 20. stoljeća, posebice ona posvećena antifašističkom pokretu i borbi, zanemarena je u turističkoj ponudi Županije. Slično tome, prema Masterplanu Istre (URL 2), Južna Istra kao glavnu kulturnu baštinu nudi, uz rimske spomenike, industrijsku baštinu Pule, ali ne prepoznaje baštinu antifašizma. Potencijalne vrijednosti za razvoj memorijalnog turizma i zaneimarivanje materijalne antifašističke baštine bili su glavni motiv u ovom radu. Stoga je prvi cilj ovog istraživanja bio identificirati i definirati prostorni raspored i potencijale lokaliteta antifašističke baštine kao temelja razvoja memorijalnog turizma u Južnoj Istri. Sekundarni cilj bio je predložiti tematske staze i rute kao sredstvo razvoja memorijalnog turizma povezanoga s antifašizmom na području gradova i općina Južne Istre. Ova turistička regija odabrana je kao studija slučaja odlukom autora iz više razloga. U prvom redu, Južna Istra je najnaseljeniji dio Istre, gdje se nalazi i najveći grad Pula. Drugo, turizam je vrlo uspješna i razvijena aktivnost u ovoj regiji. Nadalje, prema izvorima, publikacijama i istraživanjima povjesničara, Južna Istra je imala bogatu povijest događaja i procesa, vezanih uz antifašistički pokret i borbu. Konačno, metodološka, prostorna i vremenska ograničenja ovog rada usmjerila su i fokusirala cijeli proces u ovoj regiji zbog svrhovitog i olakšanog znanstvenog istraživanja.

¹ Master plan, u potpoglavlju *Marketinški plan turizma Istre 2015.-2018.*, koristi termin klaster, ali je iz geografske perspektive bolji i prihvatljiviji termin turistička regija.

(URL 2). To improve diversification of tourism supply, Master plan suggests seven clusters among which is Southern Istria.¹ Related to the main strategic measures and goals of the aforementioned Master Plan, tourist entrepreneurs, promoters, regional and local tourist boards over the last twenty years have been trying to implement many subtypes of cultural tourism including sustainable tourism valorization of cultural heritage.

Despite significant efforts and support of regional and local authorities on the implementation of the Istrian Master plan (URL 2), memorial tourism as the part of large cultural tourism spectrum is not recognized and developed. Similarly, tangible heritage in Istria dedicated to the tragic events in the first half of 20th century, especially those one dedicated to the antifascism movement and struggle, are neglected in County's tourism supply. Similarly, according to the Istrian Master plan (URL 2), Southern Istria as the main cultural heritage offers, alongside Roman monuments, industrial heritage of Pula, but didn't recognize antifascism heritage. Potential values for memorial tourism development and neglect of tangible antifascism heritage were the main motive in this paper. So, the first objective of this research was to identify and define spatial distributions and potentials of antifascism heritage sites as the basis of memorial tourism development in Southern Istria. As a secondary objective was to propose thematic trails and routes as a tool of memorial tourism development connected with antifascism in the areas of Southern Istrian towns and municipalities. This tourism region was chosen as the case study of the research by the author's decision for several reasons. In the first place, Southern Istria is the most populated part of Istria, where is the largest city of Pula located. Secondly, tourism is the very prosperous and developed activity in this region. Furthermore, according to historians' research, sources and publications, Southern Istria had a rich history of events and processes, connected with the antifascist movement and struggle. Finally, methodological, spatial and temporal constraints of this

¹ The Master plan, in the subchapter *Marketing plan of Istrian tourism 2015-2018.*, uses a term *cluster*; but from a geographical perspective is better and more acceptable term *tourism region*.

U 20. stoljeću Istra² i Južna Istra imale su brojne povijesne prekretnice, kao i prijelomne događaje i procese s dalekosežnim posljedicama za njezin ukupni politički, društveni i gospodarski razvoj. Jedan od najznačajnijih prijelomnih procesa u prvoj polovici 20. stoljeća bio je nastanak i razvoj istarskog antifašističkog pokreta i borbe kao reakcije i čina nužnog otpora ugnjetavanju talijanske fašističke vlasti i lokalne uprave. Ovu borbu obilježili su oružani sukobi praćeni pojedinačnim i masovnim ljudskim žrtvama, te progoni i zvjerstva vojnih i paravojnih fašističkih snaga nad pojedincima i stanovništvom. Antifašistički pokret i borba u Istri, za razliku od ostalih hrvatskih županija, započeli su 1920. godine (DRNDIĆ, 1978.; DUKOVSKI 2001.; DUKOVSKI 2011.; RADOŠEVIĆ, 2020.; RADOŠEVIĆ 2021.), a trajali su do kraja Drugog svjetskog rata i neposrednog poraća (MIKOLIĆ, 1973.; 2003.; GIRON, 2004.; BURŠIĆ, 2011.; KEŠAC, SKULJAN BILIĆ, 2018.) što je i povijesni okvir ovog istraživanja.

TEORIJSKI OKVIR I PREGLED LITERATURE

Izazovno teoretsko pitanje u ovom radu je rasprava o glavnim razlikama između tamnoga i memorijalnoga turizma. Što se tiče teorijske krhkosti i eklekticitizma literature o tamnome turizmu (STONE, 2006) postoje značajne razlike između tamnoga i memorijalnoga turizma koje su relevantne za ovo istraživanje. Kao prvo, tamni turizam ima širu mrežu turističkih mjesta, atrakcija i izložbi od memorijalnoga turizma, uključujući lokacije i atrakcije povezane sa zabavom i razonodom (STONE, 2006.; STONE, SHARPLEY, 2008.; STONE 2012.; BOWMAN, PEZZULLO, 2009.; MIONEL, 2019.). Iako tamni i memorijalni turizam uključuju mjesta smrti, katastrofa i zločina (FOLEY, LENNON, 1996.), memorijalni turizam se ne može povezati s atrakcijama, kako su ih Stone (2006.) Raine (2013.) klasificirali i nazvali: *Tvornice tamne zabave*.

Drugo, kao što su González Vázquez (2018.) i Virgili i dr. (2018.) ustvrdili je da su turistički

work have directed and focused the whole process in this region due to purposeful and facilitated scientific research.

In the 20th century Istria² and Southern Istria has had numerous historical turning points, as well as ground-breaking events and processes with far-reaching consequences for its overall political, social and economic development. One of the most remarkable ground-breaking processes in the first half of 20th century was the establishment and development of Istrian antifascism movement and struggle as the reaction and act of the necessary resistance to the oppression of Italian fascist government and local authorities. This combat was marked by armed conflicts followed by individual and mass human casualties, as well persecution and atrocities committed by military and paramilitary fascist forces against individuals and the population. Antifascism movement and struggle in Istria, unlike the other counties of Croatia, begun in 1920 (DRNDIĆ, 1978; DUKOVSKI, 2001; DUKOVSKI, 2011; RADOŠEVIĆ, 2020; RADOŠEVIĆ, 2021) and lasted to the end of World War II (WWII) and the immediate post-war period (MIKOLIĆ, 1973; MIKOLIĆ 2003; GIRON, 2004; BURŠIĆ, 2011; KEŠAC, SKULJAN BILIĆ, 2018) that is the historical framework of this research.

THEORETICAL BACKGROUND AND LITERATURE OVERVIEW

The challenging theoretical issue in this paper is to discuss the major differences between dark and memorial tourism. Concerning the theoretical fragility and eclecticism of dark tourism literature (STONE, 2006) there are significant divergences between dark and memorial tourism which are relevant to this research. In the first place, dark tourism has a broader network of tourist sites, attractions and exhibitions than memorial tourism, including locations, and attractions associated with fun and entertainment (STONE, 2006; STONE, SHARPLEY, 2008; BOWMAN, PEZZULLO, 2009; STONE 2012;

² Istra je geografski izjednačena s jedinicom područne (regionalne) samouprave Istarske županije koju čini 10 gradova i 31 općina.

² Istria is geographically equated with the regional self-government unit of Istria County, which consists of 10 towns and 31 municipalities.

agenti i organizacije koje su promovirale ratišta u sjeveroistočnoj Francuskoj ubrzo nakon Prvog svjetskog rata pokrenule memorijalni turizam, a to je uključivalo i memorijalnu baštinu. Za razliku od toga, tamni turizam su stvorili i uspostavili znanstvenici kao ponajprije akademski pojam u upotrebi, pokrivajući širu skupinu lokacija i disonantne baštine (TUNBRIDGE, ASHWORTH, 1996.; DANN, SEATON, 2001.; HARTMANN, 2014.; ASHWORTH, ISAAC, 2015.; NAUERT, 2017.; BATTILANI I DR., 2018.; URL 3).³ Konačno, ali u kontekstu ovog istraživanja najvažniji je aspekt ponude tamnoga turizma koji uključuje provod i zabavu. Navedene tvornice tamne zabave (STONE, 2006.; RAINE, 2013.) kao jedna od lokacija ili atrakcija memorijalnog turizma i antifašističke materijalne baštine Južne Istre ne mogu primijeniti. Štoviše, tragični događaji, patnje i stradavanja pojedinaca i skupina povezanih s antifašističkim pokretom i borbom, koji su tematski okvir ovoga rada, još uvijek su u živom sjećanju stanovništva Istre i Hrvatske koje redovito komemorira njegove žrtve (FRYKMAN, 2003.; ŠULIGOJ, 2019.; VOJNOVIĆ, 2020.; FRYKMAN 2021.). Uvažavajući te razloge, vrlo je dvojbeno antifašističku baštinu u Južnoj Istri razmatrati i uključivati u skupinu osporavane ili disonantne baštine kao što to Dragičević Šešić, Rogač Mijatović (2014.) i Naef, Ploner (2016.) predlažu u slučajevima Balkana i bivše Jugoslavije.

Kako su naglasili i definirali Čaušević (2019.) i Horvatinčić (2020.), antifašistička baština prije osamostaljenja Hrvatske i raspada Jugoslavije bila je tematski vezana uz antifašističku borbu i socijalističku revoluciju Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji te su slavile antifašizam i dijelile humanost. Ipak, valja istaknuti, kako je uočila Horvatinčić (2017.), materijalna baština antifašizma u postsocijalističkoj Hrvatskoj bila je zanemarena, oštećena ili čak uništena. Iznimke od ovih destruktivnih procesa su u Istri, Gorskom kotaru i Kvarneru gdje se spomenici čuvaju ili obnavljaju. No, kako je objasnila Čaušević (2019.),

³ Disonantna baština je baština koja podsjeća na događaje iz prošlosti, teško pomirljiva s vrijednostima i svakodnevnim iskustvima suvremenih posjetitelja. Sinonimi su teško naslijeđe i osporavano naslijeđe (ŠTUBLIĆ, SAMOVOJSKA, 2018.).

MIONEL, 2019). Although, dark and memorial tourism include locations of death, disasters, and atrocities (FOLEY, LENNON, 1996), memorial tourism couldn't be associated with the attractions, as Stone (2006) and Raine (2013) classified and named: *Dark fun factories*.

Secondly, as González Vázquez (2018) and Virgili et al. (2018) argued, memorial tourism was implemented soon after World War I by tourist agents and organizations that promoted battlefields in northeastern France, and this included memorial heritage. Unlike that, dark tourism was created and established by scholars as a more academic term in use, covering a broader group of locations and dissonant heritage (TUNBRIDGE, ASHWORTH, 1996; DANN, SEATON, 2001; HARTMANN, 2014; ASHWORTH, ISAAC, 2015; NAUERT, 2017; BATTILANI ET AL., 2018; URL 3).³ Finally, but in the context of this research, the most important, is the aspect of dark tourism supply including fun and entertainment. Above-mentioned dark fun factories (STONE, 2006; RAINE, 2013) as one of the dark tourism locations or attractions are not appropriate and in the case of the memorial tourism and antifascist tangible heritage of Southern Istria couldn't be applied. Moreover, the tragic events, suffering and deaths of individuals and groups associated with antifascist movement and struggle, which are the thematic framework of this paper, are still in the living memory of the Istrian and Croatian population who commemorate its victims regularly (FRYKMAN, 2003; ŠULIGOJ, 2019; VOJNOVIĆ, 2020; FRYKMAN, 2021). Respecting these reasons, it is very dubious, antifascism heritage in Southern Istria to consider and include in the group of contested or dissonant heritage as Dragičević Šešić, Rogač Mijatović (2014) and Naef, Ploner (2016) suggested in the cases of the Balkans and former Yugoslavia.

As Čaušević (2019) and Horvatinčić (2020) underlined and defined, antifascist heritage sites before Croatian independence and break-up of Yugoslavia were thematically related to the antifascist struggle and the socialist revolution of the Second

³ Dissonant heritage is heritage that recalls past events, not easily reconciled to the values and everyday experiences of contemporary visitors. Synonyms are difficult heritage and contested heritage (ŠTUBLIĆ, SAMOVOJSKA, 2018.).

u posljednjem desetljeću dolazi do oživljavanja i revalorizacije antifašističkih spomenika u bivšim jugoslavenskim republikama što bi moglo unaprijediti razvoj memorijalnog turizma. Ova materijalna baština i komemorativni događaji dio su regionalnog i nacionalnog identiteta te su povezani s potomcima žrtava i onima koji im i danas žele odati počast (DUKOVSKI, 2001.; KESAR, TOMAS, 2014.; DRVENKAR I DR., 2015.; ŠULIGOJ, 2016.; VUKOJEVIĆ, OPAČIĆ, 2017.; ŠULIGOJ 2019.; VOJNOVIĆ, 2020.; FRYKMAN, 2021.).⁴ Zbog tih razloga se lokacije i materijalna antifašistička baština u ovom radu ne mogu nazvati turističkim atrakcijama, već memorijalnim mjestima (SEATON, 2002.; SHARPLEY, STONE, 2009.; VOJNOVIĆ, 2020.).

Naposljedku, memorijalnim turizmom u ovom se radu smatra posjet i boravak na mjestima pojedinačnih i masovnih stradanja uzrokovanih ratom i drugim oružanim sukobima, isključujući stradanja uzrokovana prirodnim katastrofama, industrijskim i prometnim nesrećama (KESAR, TOMAS, 2014.; HERTZOG, 2016.; VOJNOVIĆ, 2020.). Isto tako, isključena su mjesta morbidnih religijskih rituala i mističnih događaja,⁵ čija je svrha prvenstveno bila zabava i razonoda (KESAR, TOMAS, 2014.; GONZÁLEZ VÁZQUEZ, 2018.).

Mjesta i lokaliteti tamnoga i memorijalnoga turizma već dugo privlače posjetitelje i turiste. Posljedično, tako širok interes javnosti, povećao je širok spektar autora i znanstvenika u turizmu, društvenoj geografiji, antropologiji, psihologiji, povijesti, ekonomiji, sociologiji, etnologiji i drugim znanstvenim područjima. Knjiga *Ways to Escape* Chrisa Rojeka (1993.) smatra se prvom publikacijom koja je uključila pojam *Black spot* kao početno znanstveno objašnjenje tamnih i memorijalnih turističkih lokacija. U prvom razdoblju znanstvenog istraživanja znanstvenici su razmatrali i raspravljali o definicijama, teorijskim koncepti-

World War in Yugoslavia and have celebrated antifascism and shared humanity. Nevertheless, it is worthy to emphasize, as Horvatinčić (2017) noted, antifascism tangible heritage in post-socialist Croatia was neglected, damaged or even destroyed. Exceptions to these destructive processes are recorded in Istria, Gorski kotar and Kvarner where the monuments are preserved or renewed. But, as Čaušević (2019) explained, in the last decade, there are the revival and revalorization of the antifascist monuments in ex-Yugoslav republics which could improve memorial tourism development. These tangible heritage and commemorative events are a part of regional and national identity and are linked to the descendants of the victims and those who wish to pay their respects even today (DUKOVSKI, 2001; KESAR, TOMAS, 2014; DRVENKAR ET AL., 2015; ŠULIGOJ, 2016; VUKOJEVIĆ, OPAČIĆ, 2017; ŠULIGOJ 2019; VOJNOVIĆ, 2020; FRYKMAN, 2021).⁴ For these reasons, the locations and the tangible antifascist heritage in this work cannot be termed as the tourist attractions, rather as memorial sites (SEATON, 2002; SHARPLEY, STONE, 2009; VOJNOVIĆ, 2020).

In the end, memorial tourism, in this paper, is considered to be visits and stays in locations of individual and mass casualties caused by war and other armed conflicts, excluding casualties caused by natural disasters, or industrial and traffic accidents (KESAR, TOMAS, 2014; HERTZOG, 2016; VOJNOVIĆ, 2020). Likewise, there are excluded sites of morbid religious rituals and mystical events,⁵ the purpose of which was primarily fun and entertainment (KESAR, TOMAS, 2014; GONZÁLEZ VÁZQUEZ, 2018).

Dark and memorial tourism sites and locations has attracted visitors and tourists for a long time. Consequently, such broad interest of public, has increased large spectrum of authors and scholars in

⁴ Najznamenitiji primjer u Južnoj Istri je komemoracija nedužnim civilnim žrtvama koje su pogubile nacističke oružane snage i fašistička milicija u selu Šajini (Općina Barban). Svake godine potomci, dužnosnici Općine Barban i Istarske županije polažu cvijeće i vijence na spomenik žrtvama u središnjem dijelu ovoga sela.

⁵ Pojam *morbidni vjerski ritual* ne povezuje se sa službenim i priznatim vjerskim uvjerenjima i zajednicama (kršćanstvo, islam itd.), već uz opskurne sekte, bogohulne kultove, neslužbene supkulturne skupine kao što su gotičari, sotonisti ili poganski štovatelji.

⁴ The most iconic example in Southern Istria is the commemoration of innocent civilian victims executed by Nazi military forces and fascist militia in Šajini village in Barban Municipality. Every year, descendants, local officials of Barban Municipality and Istria County lay flowers and wreaths at the monument to the victims in the central part of this village.

⁵ The term *morbid religious ritual* isn't associated with official and recognized religious beliefs and communities (Christianity, Islam etc.), but with obscure sects, blasphemous cults, unofficial subcultural groups such as the gothics, satanists or pagan worshippers.

ma, praksi i povijesnome razvoju tamnoga turizma (FOLEY, LENNON, 1996.; LENNON, FOLEY, 2000.; SEATON, 2002.; WIGHT, 2006.; STONE, SHARPLEY, 2008.; SHARPLEY, STONE, 2009.). Novija istraživanja ponude memorijalnoga i tamnoga turizma uključujući spektar tamnoga turizma (STONE, 2006.; RAINE, 2013.), novije smjerove istraživanja (HARTMANN, 2014.; HERTZOG, 2016.; MIONEL, 2019.) te teoretske modele i divergencije tamnoga i memorijalnoga turizma (GONZÁLEZ VÁZQUEZ, 2018.), najvažnije su za ovaj rad.

Brojne su studije slučaja koje su proučavale europske turističke regije i njihovu pogodnost za razvoj memorijalnoga turizma. Takva su istraživanja uključivala mjesta i područja pojedinačnih i masovnih stradanja kao njihov prostorni okvir te su proučavala turističku važnost glavnih bojišta i ratnih groblja iz Prvog svjetskog rata u Francuskoj, Belgiji i Italiji (SEATON, 2000.; WINTER, 2011.; IRIMIÁS, 2014.; VIRGILI I DR., 2018.). Jednako tako, bitne teme istraživanja su ratišta Drugog svjetskog rata, muzeji i spomenici posvećeni civilnim žrtvama u Berlinu, Dachauu, Auschwitzu i Istočnoj Europi (WOLASTON, 2005.; BROWN, 2015.; LIYANAGE I DR., 2015.; VOJNOVIĆ, KURKA, 2021.). Za ovaj rad posebno su značajna hrvatska znanstvena istraživanja i istraživanja u zemljama koje dijele slične ili identične političke i socioekonomske prekretnice kroz 20. stoljeće kao Hrvatska. Ti su radovi proučavali potencijalne vrijednosti te valorizaciju lokacija i ruta memorijalnoga turizma u Rumunjskoj (GHETAU, ESANU, 2010.), Slovačkoj (HORODNIKOVA, DERCO, 2015.), Srbiji (MINIĆ, 2012.), Sloveniji (GOSAR I DR., 2015.; HROBAT VIRLOGET, ČEBRON LIPOVEC, 2017.; ŠULIGOJ, 2017a.), bivšoj Jugoslaviji (PUTNIK, 2016.) i hrvatskom dijelu Istre (VOJNOVIĆ, 2020.). Konačno, najutjecajnija znanstvena istraživanja i radovi o memorijalnom turizmu u Hrvatskoj razmatraju potencijal razvoja koji uključuje hrvatsku baštinu iz Domovinskog rata (DRVENKAR I DR., 2015.), simboličku memorijalnu vrijednost grada Vukovara, Goli otok, koncentracijski logor Jasenovac iz Drugoga svjetskoga rata (KESAR, TOMAS, 2014.; ŠULIGOJ, 2016.; VUKOJEVIĆ, OPAČIĆ, 2017.; SLIVKOVA, BUCHER, 2017.; KENNEL I DR., 2018.), ratni turizam (ŠULIGOJ 2016.; ŠULIGOJ 2017b.) i baštinu antifašizma (TOMAŠ, 2019.).

tourism studies, human geography, anthropology, psychology, history, economics, sociology, ethnology and the other scientific fields. The book *Ways to Escape* by Chris Rojek (1993) is considered as the first publication which included the term *Black spot* as the initial scientific explanation of dark and memorial tourism locations. In the first period of scientific research, scholars considered and discussed definitions, theoretical concepts, practices and historical development of dark tourism (FOLEY, LENNON, 1996; LENNON, FOLEY, 2000; SEATON, 2002; WIGHT, 2006; STONE, SHARPLEY, 2008; SHARPLEY, STONE, 2009). The more recent research of memorial and dark tourism supply including dark tourism spectrum (STONE, 2006; RAINE, 2013), the new directions in research (HARTMANN, 2014; HERTZOG, 2016; MIONEL, 2019) and dark and memorial tourism theoretical models and divergences (GONZÁLEZ VÁZQUEZ, 2018), are the most important for this work.

There are the numerous case studies that considered European tourist regions and their suitability for memorial tourism development. Such research included sites and areas of individual and mass casualties as their spatial framework and studied tourism importance of WWI major battlefields and war cemeteries in France, Belgium, and Italy (SEATON, 2000; WINTER, 2011; IRIMIÁS, 2014; VIRGILI ET AL., 2018). Equally, the essential research topics are WWII battlefields, museums, and monuments dedicated to civilian casualties in Berlin, Dachau, Auschwitz and Eastern Europe (WOLASTON, 2005; BROWN, 2015; LIYANAGE ET AL., 2015; VOJNOVIĆ, KURKA, 2021). Croatian scientific studies and studies in the countries that share a similar or identical political and socio-economical turning-points throughout the 20th century like Croatia, are of the particular significance for this paper. Those papers studied the potential values and valorization of the memorial tourism sites and routes in Romania (GHETAU, ESANU, 2010), Slovakia (HORODNIKOVA, DERCO, 2015), Serbia (MINIĆ, 2012), Slovenia (GOSAR ET AL., 2015; HROBAT VIRLOGET, ČEBRON LIPOVEC, 2017; ŠULIGOJ, 2017a), former Yugoslavia (PUTNIK, 2016) and Croatian part of Istria (VOJNOVIĆ, 2020). Finally, the most influential scientific research and papers on memorial tourism in Croatia consider

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Navedena analiza teorijskoga okvira memorijskoga turizma, povijesne važnosti antifašističke borbe u Južnoj Istri i pregled literature uključujući revalorizaciju materijalne baštine antifašizma upućuju na sljedeća istraživačka pitanja: U kojoj su mjeri antifašistički spomenici očuvani i dostupni u Južnoj Istri? Može li materijalna baština antifašizma u Južnoj Istri postati dijelom ponude memorijskoga turizma? Istraživanje je testiralo sljedeće hipoteze:

- H1 Općine i gradovi Južne Istre imaju povoljan prostorni raspored materijalne baštine antifašizma
- H2 Materijalna baština antifašizma Južne Istre dobro je očuvana i dostupna potencijalnim posjetiteljima i turistima.
- H3 Gustoća i dostupnost spomenika antifašizmu u Južnoj Istri stvaraju mogućnosti za razvoj memorijskoga turizma.

Za realizaciju ciljeva istraživanja i postizanje znanstvenih rezultata korišteno je više znanstvenih postupaka, metoda, alata i tehnika. Prva faza ovoga istraživanja obuhvaćala je analizu relevantnih povijesnih istraživanja, znanstvenih radova, knjiga i drugih publikacija o presudnim događajima i najznačajnijim prekretnicama u prvoj polovici 20. stoljeća u Južnoj Istri vezanima uz antifašistički pokret i borbu (MIKOLIĆ, 1973.; DRNDIĆ, 1978.; DUKOVSKI, 2001.; MIKOLIĆ 2003.; GIRON, 2004.; MARUŽIN, ROJNIC, 2004.; SCOTTI, 2008.; BURŠIĆ, 2011.; DUKOVSKI 2011.; KEŠAC, SKULJAN BILIĆ, 2018.; RADOŠEVIĆ, 2020., 2021.). Koristeći takva primijenjena povijesna istraživanja i publikacije, presudni događaji povezani s antifašističkim pokretom i borbom mogu se podijeliti u dva glavna razdoblja: međuratno razdoblje (1918. – 1940.) i razdoblje Drugoga svjetskog rata uključujući neposredno poraće (MARUŽIN, ROJNIC, 2004.; SCOTTI, 2008.; DUKOVSKI, 2011.; KEŠAC, SKULJAN BILIĆ, 2018.; RADOŠEVIĆ, 2020., 2021.).⁶

⁶ Antifašistički pokret u Istri, za razliku od ostalih hrvatskih županija, prema relevantnim znanstvenim istraživanjima, radovima i publikacijama povjesničara, započeo je u razdoblju neposredno nakon Prvog svjetskog rata. Prvo razdoblje završilo je

potential of development and which include Croatian war of Independence heritage (DRVENKAR ET AL., 2015), symbolic memorial value of the town of Vukovar, the island Goli, the WWII concentration camp Jasenovac (KESAR, TOMAS, 2014; ŠULIGOJ, 2016; VUKOJEVIĆ, OPAČIĆ, 2017; SLIVKOVA, BUCHER, 2017; KENNEL ET AL., 2018), warfare tourism (ŠULIGOJ 2016; ŠULIGOJ 2017b) and anti-fascism heritage (TOMAŠ, 2019).

RESEARCH METHODOLOGY

Above-mentioned analysis of theoretical background of memorial tourism, historical importance of the antifascist struggle in Southern Istria and literature review including revalorization of tangible antifascism heritage point to the following research questions: To what extent are antifascist monuments preserved and accessible in Southern Istria? Does the antifascist tangible heritage in Southern Istria can become part of memorial tourism supply?

The research tested following hypotheses:

- H1 Southern Istrian municipalities and towns have favourable spatial distribution of tangible antifascism heritage.
- H2 Tangible antifascism heritage in Southern Istria is well-preserved and accessible to potential visitors and tourists.
- H3 The density and accessibility of the antifascist monuments in Southern Istria create opportunities for the memorial tourism development.

In order to realise research objectives and obtain scientific results, several scientific procedures, methods, tools and techniques were used. The first stage of this research included analyses of relevant historical research, scientific papers, books and other publications regarding the crucial events and the most significant turning points in the first half of the 20th century in Southern Istria connected with antifascist movement and struggle (MIKOLIĆ, 1973, 2003; DRNDIĆ, 1978; DUKOVSKI, 2001; GIRON, 2004; MARUŽIN, ROJNIC, 2004; SCOTTI, 2008; BURŠIĆ, 2011; DUKOVSKI, 2011; KEŠAC, SKULJAN BILIĆ, 2018; RADOŠEVIĆ,

U drugoj fazi ovoga istraživanja, proveden je višestruki terenski rad, uključujući sudioničko promatranje, kako su definirali Hall (2011.), de Walt i de Walt (2011.), Ribeiro i Foemmel (2012.) te Phillips i Johns (2012.). Terenski rad i sudioničko promatranje trajalo je 10 mjeseci: rujan 2021. – lipanj 2022.⁷ Tijekom ovih obilazaka i promatranja spomenika i lokaliteta materijalne baštine antifašizma utvrđeni su precizni položaji i geografske koordinate svakog pojedinog spomenika pomoću GPS uređaja (*Garmin Montana 680t*). Drugi razlog terenskog rada i zapažanja sudionika bio je posjet komemoracijama i obljetnicama tragičnih događaja koje organiziraju južno istarske jedinice lokalne samouprave kako bi se shvatila važnost antifašizma za lokalno stanovništvo. Treći razlog ovih metoda je ispitivanje pristupačnosti svakog pojedinog spomenika, kao i prikladnosti za tematske rute i ponudu memorijalnoga turizma (HORVAT, KLARIĆ, 2012.; BALAŽIĆ, 2013.; HORODNIKOVA, DERCO, 2015.; MATEČIĆ, 2016.; HROBAT VIRLOGET, ČEBRON LIPOVEC, 2017.; SLUNJSKI, 2017.). Istovremeno, u ovoj fazi istraživanja upotrebljavalo se kartiranje uz potporu GIS-a kao alata kako su definirali i predložili Boers i Coetrell (2007.), Chhetri i Arrowsmith (2008.), Curić i dr. (2012.), Glamuzina i dr. (2017.). U tu svrhu korištena je aplikacija QGIS (verzija 3.22.3). Dodatno, se upotrebljavala foto dokumentacija kako su predložili Jacobsen (2007.), Rakić i Chambers (2012.) te Brown (2015.).

Završna faza istraživanja uključuje prijedloge popisa i tipologije (STONE, 2006.; RAINE, 2013.; VOJNOVIĆ, 2020.) lokaliteta materijalne baštine antifašizma po općinama i gradovima Južne Istre, korištenjem podataka prikupljenih i generiranih terenskim radom, sudioničkim promatranjem, kartiranjem i fotodokumentacijom. Svrha popisa spomenika i tipologije je stvaranje ključnih točaka potencijalnih tematskih ruta kao alata razvoja memorijalnoga turizma, slično već valoriziranim ru-

2020; RADOŠEVIĆ, 2021). Using such applied historical research and publications, the crucial events connected with antifascist movement and struggle could be divided in two main periods: the inter-war period (1918 to 1940) and the World War II (WWII) period including the immediate post-WWII period (MARUŽIN, ROJNIĆ, 2004; SCOTTI, 2008; DUKOVSKI, 2011; KEŠAC, SKULJAN BILIĆ, 2018; RADOŠEVIĆ, 2020; RADOŠEVIĆ, 2021).⁶

In the second stage of this research, multiple fieldworks, including participant observation, were undertaken as defined by Hall (2011) de Walt and de Walt (2011) Ribeiro, Foemmel (2012) and Phillips, Johns (2012). Fieldwork and participant observation lasted 10 months: September 2021 to June 2022.⁷ During these visits and observations of antifascist tangible heritage monuments and sites, precise positions and geographical coordinates of each of the individual monument using GPS device (*Garmin Montana 680t*) have been determined. The other reason of fieldwork and participant observations was the visit to commemorations and anniversaries of tragic events organized by South Istrian communities to understand importance of antifascism for local inhabitants. The third reason of these methods is testing of the accessibility of each individual monument, and as well as a suitability for thematic routes and memorial tourism supply (HORVAT, KLARIĆ, 2012; BALAŽIĆ, 2013; HORODNIKOVA, DERCO, 2015; MATEČIĆ, 2016; HROBAT VIRLOGET, ČEBRON LIPOVEC, 2017; SLUNJSKI, 2017). Simultaneously, in this stage of research, the mapping using GIS as a tool are used as defined and suggested by Boers and Coetrell (2007), Chhetri and Arrowsmith (2008), Curić et al. (2012), Glamuzina et al. (2017). The QGIS (version 3.22.3) application was used for this purpose. Additionally, photo documentation put in use as proposed by Jacobsen (2007), Rakić,

1940. godine, kada je Italija objavila rat saveznicima.

⁷ U razdoblju istraživanja posjećuju se brojna događanja ili neformalna druženja. Najvažniji među njima su komemoracija Vladimiru Gortanu u Gortanovoj uvali (Pula), u selu Šajini, Komemoracija kod Mlina (Pula), antifašističkim obilježavanjima Dana antifašističke borbe (razni događaji i skupovi) itd.

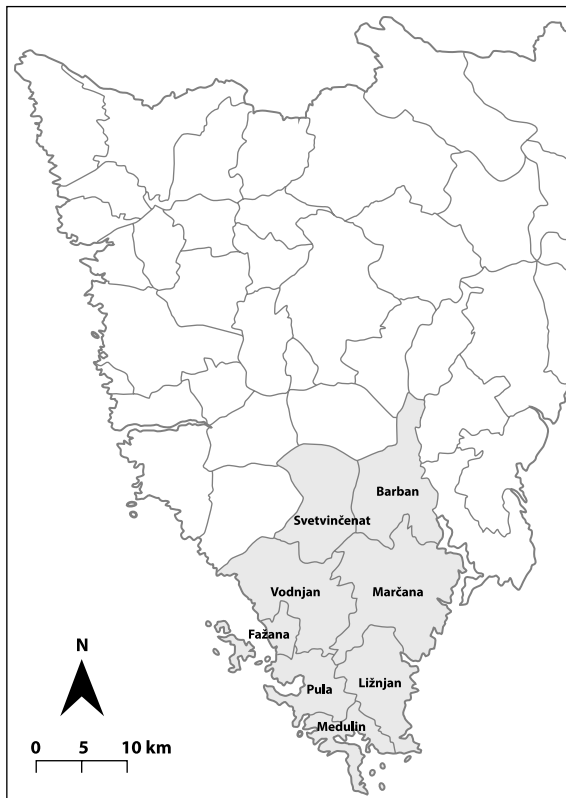
⁶ The antifascist movement in Istria, unlike the other Croatian counties, according to the relevant scientific research, papers and publications by historians, begun in the immediate post-WWI period. The first period ended in 1940, when Italy declared the war to the Allies.

⁷ In the research period, numerous events or informal gatherings are visited. The most important among them are commemoration to Vladimir Gortan in Gortan cove (Pula), in Šajini village, Commemoration at the Mill (Pula), to antifascist celebrations of Day of Antifascist Struggle (various events and gatherings) etc.

tama u Južnoj i Srednjoj Europi (GHETAU, ESANU, 2010.; IRIMIÁS, 2014.; HORODNIKOVA, DERCO, 2015.; GOSAR I DR., 2015.; HROBAT VIRLOGET, ČEBRON LIPOVEC, 2017.; NAUERT, 2017.; ŠULIGOJ, 2017a.).

JUŽNA ISTRA KAO TURISTIČKA REGIJA

Južna Istra (Sl. 1.) kao turistička regija u Istarskoj županiji ima ukupnu površinu od 571,8 km² s 81 293 stanovnika (2021), administrativno podijeljena na dva grada (Pula i Vodnjan) i šest općina (Barban, Fažana, Ližnjan, Marčana, Medulin i Svetvinčenat) (VRESK, 2002; LUKIĆ, 2012; MAGAŠ, 2013.). Ovaj dio Istre nudi u 2019. godini 89 857 turističkih ležajeva u komercijalnim smještajnim objektima (30,5% Istarske županije) te prima 1 147 254 ukupnih turističkih dolazaka (1/4 dolazaka u Istarskoj županiji) i ostvaruje 6 750 918 ukupnih noćenja što je 25,6% boravaka u matičnoj županiji (DRŽAVNI ZAVOD ZA STATI-

SLIKA 1. Gradovi i općine Južne Istre u Istarskoj županiji

FIGURE 1 Towns and municipalities of the Southern Istria in Istria county

Chambers (2012) and Brown (2015).

The final stage of research includes proposals of a list and typology (STONE, 2006; RAINE, 2013; VOJNOVIĆ, 2020) of antifascist tangible heritage sites by the Southern Istrian municipalities and towns, using data compiled and generated through the fieldwork, participant observation, GIS supported mapping, and photo documentation. The purpose of the list of monuments and typology is a creation of the key points of potential thematic routes as a tool of memorial tourism development, similar to the valorized routes in the Southern and Central Europe (GHETAU, ESANU, 2010; IRIMIÁS, 2014; HORODNIKOVA, DERCO, 2015; GOSAR ET AL., 2015; HROBAT VIRLOGET, ČEBRON LIPOVEC, 2017; NAUERT, 2017; ŠULIGOJ, 2017a).

SOUTHERN ISTRIA AS A TOURISM REGION

Southern Istria (Fig. 1) as a tourism region in Istria county has a total area of 571.8 km² with a population of 81,293 (2021), administratively divided into two towns (Pula and Vodnjan) and six municipalities (Barban, Fažana, Ližnjan, Marčana, Medulin and Svetvinčenat) (VRESK, 2002; LUKIĆ, 2012; MAGAŠ, 2013). This part of Istria offers in 2019 89,857 tourist beds in commercial accommodation facilities (30.5% of Istria county) and receives 1,147,254 overall tourist arrivals (1/4 arrivals in Istria county) and realizes 6,750,918 overall overnight stays which is 25.6% of stays of home county (CROATIAN BUREAU OF STATISTICS, 2020).

The geographical location of Istria county and Southern Istria is defined by four key determinants. First, the County is positioned on the edges of large European physical geographical regions: Alps, the Dinarides, the Pannonian basin, the Po Valley and plain and northern Adriatic Sea as a part of the north Mediterranean basin. Furthermore, Istria county is the westernmost part of Croatia and a part of Croatian region North Adriatic littoral. Thirdly, transport network, routes (highways and railways) and hubs (road junctions, international airports and seaports) contribute to the favourable geographical location in the similar ways as the vicinity of tourist-generating markets, regions and

STIKU, 2020.).

Geografski položaj Istarske županije i Južne Istre definiraju četiri ključne odrednice. Prvo, Županija se nalazi na rubovima velikih europskih fizičko geografskih regija: Alpa, Dinarida, Panonske zavale, Padske nizine i sjevernog Jadrana kao sjevernog dijela Sredozemnog bazena. Nadalje, Istarska županija je najzapadniji dio Hrvatske i dio hrvatske regije Sjeverno jadransko primorje. Treće, prometna mreža, pravci (autoceste i željeznice) i čvorišta (cestovna čvorišta, međunarodne zračne i morske luke) pridonose povoljnom geografskom položaju na sličan način kao i blizina turističkih tržišta, regija i država Srednje i Zapadne Europe.

Južna Istra nudi dvije skupine turističkih atrakcija koje su jednako važne u oblikovanju ukupne turističke ponude. Prva skupina su prirodne atrakcije od kojih su najznačajniji geomorfološki oblici (morski i krški oblici reljefa), 268,6 km duga morska obala i Jadransko more pogodno za četiri do pet mjeseci kupališnog turizma i sličnih obalnih rekreacijskih aktivnosti, blaga klima, prirodne i kultivirane vegetacijske zone (otvorena polja, pašnjaci, parkovi i šume). Drugu skupinu atrakcija čine zaštićena kulturno-povijesna baština iz pretpovijesnog, rimskog, srednjovjekovnog i suvremenog razdoblja, kulturne institucije (muzeji i galerije) te posebna događanja poput filmskog festivala, sajma knjiga i raznih vrsta glazbenih festivala (VOJNOVIĆ, 2012.).

REZULATI I RASPRAVA

Upotrebljavajući navedeni metodološki aparat i istraživačke tehnike na području Južne Istre locirano je 167 materijalnih spomenika i lokaliteta povezanih s antifašističkim pokretom i borbom, uključujući oba povijesna razdoblja prve polovice 20. stoljeća. Predloženom povijesnom periodizacijom, u Južnoj Istri nalazi se 13 spomenika i lokaliteta posvećenih međuratnom razdoblju i 154 spomen-obilježja antifašističkom pokretu u Drugom svjetskom ratu uključujući i neposredno poraće. Veći broj spomenika i lokaliteta iz Drugog svjetskog rata u odnosu na one iz međuratnog razdoblja razumljiv je s obzirom na in-

states of the Central and Western Europe.

Southern Istria offers two groups of tourist attractions that are equally important in the design of an overall tourism supply. The first group are natural attractions and the most significant of them are geomorphologic forms (marine and karst forms of relief), 268.6 km long sea coast and Adriatic Sea suitable for four to five months of sun and bathing tourism and similar coastal recreational activities, mild climate, natural and cultivated vegetation zones (open fields, pasture, parks and forests). The second group of attractions consists of protected cultural and historical heritage from the prehistoric, Roman, Medieval and modern-day periods, cultural institutions (museums and galleries) and special events such as film festival, book fair and various types of music festivals (VOJNOVIĆ, 2012.).

RESULTS AND DISCUSSION

Using the aforementioned methodological apparatus and research techniques in Southern Istria are located 167 tangible monuments and sites associated with antifascism movement and struggle including both of two historical period of the first half of 20th century. Using proposed historical periodization, in Southern Istria are located 13 monuments and sites dedicated to the interwar period and 154 to the memory of the antifascism struggle and movement in WWII including the immediate post-war period. Larger number of the WWII monuments and sites in comparison to the ones of the interwar period is understandable considering the intensification and concentration of the historical events and processes connected with armed resistance, armed conflicts and battles against fascism (DRNDIĆ, 1978; DUKOVSKI, 2001; GIRON, 2004; BURŠIĆ, 2011). Spatial layout of antifascism tangible heritage by administrative units of Southern Istria confirms the presence of these monuments and sites in all of six municipalities and two towns (Fig. 2).

Southern Istria has the monuments' density where 2,9 antifascist monument or site placed on each 10 km². The largest number of the tangible antifascism heritage in Southern Istria is located

SLIKA 2. Prostorni raspored materijalne baštine antifašizma i Južnoj Istri
 FIGURE 2 Spatial layout of the tangible antifascism heritage in Southern Istria

tenziviranje i koncentraciju povijesnih događaja i procesa vezanih uz oružani otpor, oružane sukobe i bitke protiv fašizma (DRNDIĆ, 1978.; DUKOVSKI, 2001.; GIRON, 2004.; BURŠIĆ, 2011.). Prostorni raspored materijalne baštine antifašizma po administrativnim jedinicama Južne Istre potvrđuje prisutnost ovih spomenika i lokaliteta u svih šest općina i dva grada (Sl. 2.)

Južna Istra ima gustoću spomenika gdje se na svakih 10 km² nalazi 2,9 antifašističkih spomenika ili lokaliteta. Najveći broj materijalne antifašističke baštine u Južnoj Istri nalazi se u gradu Puli gdje se nalazi 51 spomenik i lokalitet što čini 30,5% svih spomenika. Štoviše, grad Pula ima najgušću mrežu (broj spomenika do 10 km²)

in the town of Pula where are 51 monuments and sites which make 30.5% of all monuments. Moreover, the town of Pula has the densest network (number monuments to 10 km²) of these monuments, in which 9.5 monuments is placed on 10 km² of surface area.

Such numerous the monuments in Pula are deeply associated, not only with population size, but the political, social, economic and historical role of the town in the first half of the 20th century as the most important hub of the antifascist movement and resistance. Moreover, historical research (DUKOVSKI, 2001; DUKOVSKI, 2011; MIKOLIĆ, 2003; MARUŽIN, ROJNIĆ, 2004) undoubtedly emphasizes the key role of the town of Pula in that period.

TABLICA 1. Materijalna baština antifašizma prema tipu i upravnoj jedinici Južne Istre
 TABLE 1. Antifascism tangible heritage by type and administrative units of Southern Istria

Town/ Municipality / Grad/općina	Type of antifascism tangible heritage						Total / Ukupno
	Memorial exhibitions and museums / Memorijalne izložbe i muzeji	Cemeteries / Groblja	Historical personages / Povijesne osobe	Battles and armed conflicts / Bitke i oružani sukobi	Mass casualties of populations / Masovno stradavanje stanovništva	Others / Ostalo	
Barban	1	2	2	5	7	4	21
Fažana	-	1	-	1	-	-	2
Ližnjan	-	-	6	6	2	-	14
Marčana	-	3	12	3	12	8	38
Medulin	-	1	3	-	5	3	12
Pula	1	5	17	4	14	10	51
Svetvinčenat	-	-	4	-	7	2	13
Vodnjan	-	2	6	1	6	1	16
Southern Istria / Južna Istra	2	14	50	20	53	28	167

ovih spomenika, u kojoj je 9,5 spomenika smješteno na 10 km² površine.

Velik broj spomenika u Puli duboko je povezan ne samo s brojem stanovnika, već i političkom, društvenom, gospodarskom i povijesnom ulogom grada u prvoj polovici 20. stoljeća kao najvažnijeg središta antifašističkog pokreta i otpora. Štoviše povijesna istraživanja (DUKOVSKI, 2001.; MIKOLIĆ, 2003.; MARUŽIN, ROJNIĆ, 2004.; DUKOVSKI, 2011.) nedvojbeno ističu ključnu ulogu grada Pule u tom razdoblju.

Upotrebljavajući ponudu tamnoga turizma (STONE, 2006; RAINE, 2013.) koja u ovom radu isključuje kao neprimjerene tvornice tamne zabave, u Južnoj Istri je utvrđeno šest modificiranih tipova antifašističke materijalne baštine (Tab. 1.). Tako se na ovom području nalaze memorijalne izložbe i muzeji, spomenici na grobljima, spomenici povijesnim osobama, bitkama i oružanim sukobima, masovnim stradanjima stanovništva i ostali. Najveći broj materijalne baštine antifašizma pod nazivom *Ostali* su oni spomenici koji su posvećeni značajnim susretima, okupljanjima i osnivanju antifašističkih organizacija i borbenih postrojbi. Najvažniji kriterij ove tipologije materijalne baštine antifašizma je glavna namjena spomenika ili razlog za postavljanje.

Među ovim tipovima najbrojniji su spomeni-

Using the dark tourism suppliers (STONE, 2006; RAINE, 2013) which, in this paper, it excludes as inappropriate *dark fun factories* in Southern Istria are determined six modified types of the antifascism tangible heritage (Tab. 1). Thus, in this region are located memorial exhibitions and museums, monuments in cemeteries, monuments to historical personages, to the battles and armed conflicts, to the mass casualties of population and the others. The largest number of the antifascism tangible heritage called *Others* are those monuments which are dedicated to the significant meetings, gatherings and foundations of antifascist organizations and combat units. The most important criterion of this typology of antifascism tangible heritage is the main dedication of monuments or reason to be erected.

Among these types, the monuments, and sites dedicated to the mass casualties of population (53 monuments) and those one dedicated to the historical personages (50)⁸ are the most numerous. These two types have almost 2/3 of all the anti-

⁸ The criterion to list monument in the type of *Mass casualties of populations* was numerous victims, no matters if they were antifascists or innocent civilian victims. The type of *Historical personages* includes monuments dedicated to the individual places such as are places of birth, living, arrest, torturing, or death of the antifascists.

ci i lokaliteti posvećeni masovnim stradanjima stanovništva (53 spomenika) i oni posvećeni povijesnim osobama (50).⁸ Na ove dvije vrste otpada gotovo 2/3 svih antifašističkih spomenika i spomenika u Južnoj Istri, a najviše ih je bilo u gradu Puli (31 spomenik i lokalitet) i općini Marčana (24). S druge strane, samo su dvije lokacije memorijalnih izložbi i muzeja. Jedna od njih je Povijesni i pomorski muzej Istre, smješten na brežuljku Kaštel, u središnjoj gradskoj četvrti Pule. Muzejski fondus broji preko 100 000 predmeta kulturno-povijesnog, političkog, vojnog i etnografskog karaktera, raspoređenih u 18 zbirki. Muzej redovito organizira povremene izložbe o antifašističkom pokretu i borbi u Istri (KEŠAC, SKULJAN BILIĆ, 2018.). Drugi memorijalni muzej je stalni postav u selu Šajini (općina Barban) posvećen pokolju nedužnog civilnog stanovništva ovog sela početkom 1944. godine od strane nacista i paravojnih fašističkih postrojbi (BURŠIĆ, 2011.; MIKOLIĆ, 2003.; MARUŽIN, ROJNIĆ, 2004.). Spomenici postavljeni unutar mjesnih groblja najbrojniji su u gradu Puli. Unutar gradskog groblja u Puli postavljena su 4 spomenika, jedan spomenik je postavljen na groblju gradske četvrti Štinjan, a jedan od spomenika je na Mornaričkom groblju koje je memorijalnog karaktera. U Južnoj Istri postoji 20 spomenika posvećenih borbama i oružanim sukobima protiv fašizma (Tab. 1).⁹ Najznačajnije bitke i oružani sukobi protiv fašizma u Južnoj Istri, iz perspektive povjesničara, dogodili su se u rujnu i listopadu 1943. nakon kapitulacije Italije i posljednjih mjeseci i tjedana Drugog svjetskog rata (MIKOLIĆ, 1973.; 2003.; GIRON, 2004.; SCOTTI, 2008.; BURŠIĆ, 2011.). Najznamenitiji spomenici i mjesta posvećena masovnom stradanju stanovništva Južne Istre, uvažavajući sve dimenzije ljudske patnje i tragedije, nalaze se u spomenutom selu

fascism monuments and sites in Southern Istria, and the largest number of them was located in the town of Pula (31 monuments and sites) and Marčana Municipality (24). On the other hand, there are only two locations of memorial exhibitions and museums. One of them is the Historical and maritime museum of Istria, located on Kaštel hill, in the central urban district of Pula. Museum fundus has over 100,000 items of cultural, historical, political, military and ethnographic character, deployed in 18 collections. The museum regularly organizes occasional exhibitions about the anti-fascism movement and struggle in Istria (KEŠAC, SKULJAN BILIĆ, 2018). The other one memorial museum is the permanent exhibition room in the village Šajini (Barban Municipality) dedicated to the massacre of innocent civilian population of this village at the beginning of 1944 committed by Nazis and paramilitary fascist troops (MIKOLIĆ, 2003; MARUŽIN, ROJNIĆ, 2004; BURŠIĆ, 2011). The monuments placed inside the local cemeteries are the most numerous in the town of Pula. Inside the town cemetery of Pula are placed 4 monuments, one monument is placed in the cemetery of the urban district of Štinjan and one of the monuments is at the Naval cemetery which has a memorial character. There are 20 monuments in Southern Istria dedicated to battles and armed conflicts against fascism (Tab. 1).⁹ The most significant battles and armed conflicts in Southern Istria against fascism, by historians' perspective, occurred in September and October 1943 after the armistice of Italy and the last months and weeks of WWII (MIKOLIĆ, 1973; MIKOLIĆ 2003; GIRON, 2004; SCOTTI, 2008; BURŠIĆ, 2011). The most iconic monuments and sites dedicated to the mass casualties of population in Southern Istria, respecting all dimensions of the human suffering and tragedy, are placed in the above-mentioned village of Šajini, the village of Bokordići (Svetvinčenat Municipality), Barban Municipality, Marčana Municipality and towns of Pula and Vodnjan. The number of

⁸ Kriterij za uvrštavanje spomenika u kategoriju *masovnih stradanja stanovništva* bile su brojne žrtve, bez obzira radi li se o antifašistima ili nevinim civilnim žrtvama. Tip *Povijesne osobe* uključuje spomenike posvećene pojedinim mjestima kao što su mjesta rođenja, života, uhićenja, mučenja ili smrti antifašista..

⁹ Spomenici posvećeni borbama i oružanim sukobima protiv fašista podijeljeni su u dvije skupine. Prva je skupina spomenika postavljenih na mjestu bitke ili oružanog sukoba. Druga je skupina spomenika posvećenih antifašističkim borbama poginulim negdje drugdje u Istri ili drugim hrvatskim regijama.

⁹ Monuments dedicated to the battles and armed conflicts against fascists are divided into the two groups. The first one is the group of the monuments placed where a battle or armed conflict had occurred. The second one is the group of the monuments dedicated to the antifascist combatants who died somewhere else in Istria or other Croatians regions.

Šajini, selu Bokordići (općina Svetvinčenat), u općinama Barban i Marčana te gradovima Pula i Vodnjan. Brojnost antifašističkih spomenika prostorno raspoređenih u svim gradovima i općinama Južne Istre te njihova tipološka raznolikost potvrđuju prvu hipotezu ovog rada.

S obzirom na karakteristike kulturnih vrijednosti materijalne baštine o kojima govori Matečić (2016.), najvažnije vrijednosti u slučaju antifašističkih spomenika i lokaliteta su njihove društvene, povijesne, simboličke i autentične vrijednosti. Za razvoj memorijalnog turizma u Južnoj Istri manje su značajne estetske i duhovne vrijednosti ove baštine. Slično tome, među četiri skupine kriterija za valorizaciju kulturne baštine, koje je predložio Slunjski (2017.), najprimjenjiviji za ovo istraživanje su turistički kriteriji, uključujući dostupnost i blizinu, te kulturni i obrazovni kriteriji. Jednako tako, Balažič (2013.), u slučaju socijalističkog naslijeđa susjedne regije, slovenskog dijela Istre, ističe dostupnost, autentičnost, današnje stanje i marketinški potencijal spomenika i lokaliteta. Horvatinčić (2017.) ističe da su istarski antifašistički spomenici dobro očuvani i autentični. Uvažavajući navedene teorijske pristupe i empirijska dostignuća, u smislu memorijalno turističke valorizacije spomenika i lokaliteta antifašizma u Južnoj Istri, najutjecajnije značajke su brojnost, dostupnost i blizina spomenika i lokaliteta potencijalnim posjetiteljima ili turistima. Isto tako, korištenjem terenskog rada i sudioničkog promatranje kao metoda, sadašnje stanje antifašističke materijalne baštine u Južnoj Istri ocjenjuje se kao dobro očuvano.¹⁰ Nadalje, u prepoznavanju potencijala materijalne antifašističke baštine kao temelja razvoja memorijalnog turizma u Južnoj Istri i primijenjene vrijednosti spomenika kao ključnih točaka turističkih ruta, pristupačnost je ocijenjena kao najvažniji kriterij. Pristupačnost i broj spomenika glavni su kriteriji pri planiranju tematskih kulturnih ruta (HORVAT, KLARIĆ, 2012.). Korištenjem kartiranja uz podršku GIS alata koji su dodatno

antifascist monuments spatially located in all the Southern Istria towns and municipalities and their typological diversity confirm the first hypothesis of this paper.

Considering characteristics of the tangible heritage's cultural value discussed by Matečić (2016), the most important values in the case of the antifascism monuments and sites are their social, historical, symbolic and authenticity values. For the memorial tourism development in Southern Istria, aesthetic and spiritual values of this heritage are less significant. Similarly, among four groups of criteria for cultural heritage valorization, suggested by Slunjski (2017) the most applicable for this research are tourist criteria, including accessibility and proximity, cultural and educational criteria. In the same way, Balažič (2013), in the case of socialist heritage of the neighboured region, Slovenian part of Istria, emphasizes accessibility, authenticity, present condition and marketing potential of monuments and sites. Horvatinčić (2017) noted that Istrian antifascist monuments are well preserved and authentic. Respecting mentioned theoretical approaches and empirical achievements, in terms of memorial tourism valorization of the antifascism monuments and sites in Southern Istria, the most influential features are the number, accessibility and proximity of the monuments and sites to potential visitors or tourists. Likewise, using fieldwork and participant observation as the methods, the present conditions of antifascism tangible heritage in Southern Istria is assessed as well-preserved.¹⁰ Furthermore, to identify potentials of the tangible antifascism heritage as the basis of the memorial tourism development in Southern Istria and applied value of the monuments as the key points of tourist routes, accessibility was assessed as the most important criteria. The accessibility and number of the monuments are the main criteria in the planning of thematic cultural routes (HORVAT, KLARIĆ, 2012). Using mapping supported by GIS tool which are additionally tested using the fieldwork and par-

¹⁰ Lokalne vlasti u Južnoj Istri (gradovi i općine) čuvaju svu kulturnu baštinu zajedno s Ministarstvom kulture i medija, regionalnom upravom i konzervatorima.

¹⁰ Local authorities in Southern Istria (towns and municipalities) preserve all the cultural heritage together with the Ministry of culture and media, regional authority and conservationists.

TABLICA 2. *Dostupnost materijalne baštine antifašizma po administrativnim jedinicama Južne Istre*
TABLE 2 *Accessibility of antifascism tangible heritage by administrative units of Southern Istria*

Town/Municipality / Grad/Općina	Paved road / Asfaltirana cesta	Footpath / Pješačka staza	Total / Ukupno
Barban	19	2	21
Fažana	2	0	2
Ližnjan	11	3	14
Marčana	32	6	38
Medulin	12	0	12
Pula	51	0	51
Svetvinčenat	13	0	13
Vodnjan	15	1	16
Southern Istria	155	12	167

testirani terenskim radom i metodama sudioničkog promatranja, 167 spomenika i lokaliteta antifašizma podijeljeno je u dvije skupine prema kriteriju pristupačnosti (Tab. 2.).

Prva skupina obuhvaća 155 spomenika i lokaliteta do kojih se redovno dolazi asfaltiranom cestom vozilima ili pješice. Do samo 12 spomenika i lokaliteta se dolazi samo pješačkom stazom, no sve su te točke vrlo blizu asfaltirane ceste. Najpovoljniji položaj na kojem bi se svim spomenicima i lokalitetima moglo pristupiti asfaltiranom cestom nalaze se u općinama Fažana, Medulin, Svetvinčenat i gradu Puli. Glavni nedostatak antifašističkih spomenika u Južnoj Istri u ponudi memorijalnog turizma je nepostojanje višejezičnih informativnih tabli u blizini. Kao primjer dobre prakse je glavni antifašistički spomenik u Titovom parku, u središnjem dijelu Pule gdje su postavljene informativne ploče na 4 jezika (hrvatski, engleski, njemački i talijanski). Ipak, materijalna baština antifašizma u Južnoj Istri ima povoljnu dostupnost i stanje očuvanosti, čime se potvrđuje druga hipoteza ovog rada.

TEMATSKE RUTE KAO ALAT RAZVOJA MEMORIJALNOG TURIZMA

U završnoj fazi ovog istraživanja, kao što je gore navedeno, predložene su antifašističke memorijalne turističke rute Južne Istre. Brojni spomenici i lokaliteti povezani s antifašizmom u Južnoj Istri s postojećom mrežom turističkih atrakcija i in-

ticipant observation methods, 167 antifascism monuments and sites are divided in two groups by the criteria of the accessibility (Tab. 2).

The first group includes 155 monuments and sites which are regularly accessed by paved road using vehicles or by foot. Only 12 monuments and sites are accessed using only footpath, but all of those points are very close to the paved road. The most favourable position in which all the monuments and sites could be accessed by paved road are located in the municipalities of Fažana, Medulin, Svetvinčenat and the town of Pula. The main shortcoming of antifascist monuments in Southern Istria in terms of memorial tourism supply is the lack of multilingual information tables nearby. As the example of good practice is the main antifascist monument in Tito's park in the central part of Pula where 4-languages (Croatian, English, German, and Italian) information tables are posted. Nevertheless, antifascism tangible heritage in Southern Istria has favourable accessibility and state of preservation, thus confirming the second hypothesis of this paper.

THEMATIC ROUTES AS A TOOL OF MEMORIAL TOURISM DEVELOPMENT

In the final stage of this research, as mentioned above, the antifascism memorial tourism routes of Southern Istria are proposed. Numerous monuments and sites connected with antifascism in Southern Istria with existing network of tourism attractions

frastrukture mogli bi pružiti nove mogućnosti, revalorizaciju i reafirmaciju postojeće turističke ponude. Valorizirana ponuda kulturnog turizma i utvrđene rute u ovoj regiji, kako su neki znanstvenici razmatrali i sugerirali (RUŽIĆ, MEDICA, 2010.; GRŽINIĆ, VODEB, 2015.; ORLIĆ, 2019.; IVEKOVIĆ MARTINIS, SULOJDŽIĆ, 2020.), mogu poslužiti kao primjer dobre prakse i motiv za razvoj antifašističke baštine. Slični primjeri dobre prakse uključivanja memorijalnih turističkih ruta u turističku ponudu razvijeni su u Sloveniji (GOSAR I DR., 2015.; ŠULIGOJ 2017a.), Rumunjskoj (GHETAU, ESANU, 2010.), Slovačkoj (HORODNIKOVA, DERCO, 2015.; SLIVKOVA, BUCHER, 2017.) i Italiji (IRIMIÁS, 2014.).

S obzirom na povoljan položaj, gustoću i pristupačnost, svi antifašistički spomenici i lokaliteti u Južnoj Istri mogu se uvrstiti kao potencijalne ključne točke ili postaje predloženih tematskih ruta. Štoviše, istovremeno s terenskim radom i sudioničkim promatranjem uključujući posjete komemoracijama i obljetnicama antifašističke borbe, potvrđuje se da su lokalne zajednice duboko povezane s tim povijesnim razdobljem.

and infrastructure could provide new opportunities, revalorization and reaffirmation of the existing tourism supply. The valorized cultural tourism supply and established routes in this region, as some scholars have considered and suggested (RUŽIĆ, MEDICA, 2010; GRŽINIĆ, VODEB, 2015; ORLIĆ, 2019; IVEKOVIĆ MARTINIS, SULOJDŽIĆ, 2020), could be used as the example of good practises and motive for the development of antifascism heritage. Similar examples of good practices of including memorial tourist routes in the tourism supply are developed in Slovenia (GOSAR ET AL., 2015; ŠULIGOJ 2017a;), Romania (GHETAU, ESANU, 2010), Slovakia (HORODNIKOVA, DERCO, 2015; SLIVKOVA, BUCHER, 2017) and Italy (IRIMIÁS, 2014).

Considering favourable locations, density and accessibility, all antifascist monuments and sites in Southern Istria can be included as the potential key points or stations of the proposed thematic routes. Moreover, simultaneously using fieldwork and participation observation including visits of commemorations and anniversaries of antifascism struggle, it is confirmed that local communities are deeply connected with that historical period. Unlike other

TABLICA 3. Memorijalne turističke rute antifašizma u Južnoj Istri i potencijalne ključne točke
TABLE 3 The antifascism memorial tourism routes in Southern Istria and potential key points

Thematic route / Tematska ruta	Potential key points by municipality or town* / Potencijalne ključne točke po općini ili gradu
Route of the resistance to fascism in interwar period (1918 - 1943) / Ruta otpora fašizmu u međuratnom razdoblju (1918. - 1943.)	Marčana (1) Medulin (2) Pula (7) Vodnjan (1)
Battles route (1943 – 1945) / Ruta bitaka (1943. – 1945.)	Barban (2) Ližnjan (1) Marčana (2) Pula (5)
Route of mass casualties of civilians (1943 – 1945) / Ruta masovnih stradanja civila (1943. – 1945.)	Barban (7) Fažana (1) Marčana (4) Pula (2) Svetvinčenat (2) Vodnjan (3)
Route of antifascist historical personages / Ruta povijesnih osoba antifašizma	Barban (1) Ližnjan (6) Marčana (12) Medulin (2) Pula (16) Svetvinčenat (4) Vodnjan (5)

*Brojevi u zagradama su potencijalne ključne točke na ruti / Numbers in the brackets are potential key points on the route

Za razliku od ostalih hrvatskih županija u kojima je u postsocijalističkom razdoblju oštećeno ili uništeno gotovo 3500 spomenika (HRŽENJAK, 2009.); u Istri su spomenici očuvani bez obzira na vladajuću političku opciju u općini/gradu (FRYKMAN, 2003.; VOJNOVIĆ, 2020.; FRYKMAN 2021.). Štoviše, kako Kennel i dr. (2018.) te Šuligoj (2019.) raspravljaju antifašističke komemoracije i obljetnice u slovenskoj i hrvatskoj Istri dobro su zastupljene u regionalnim tiskanim i elektroničkim novinama. U skladu s brojnošću, dobrom dostupnošću i očuvanošću potencijalnih ključnih točaka ili postaja u svim općinama i gradovima Južne Istre, mogle bi se uspostaviti četiri tematske rute memorijalnog turizma vezane uz baštinu antifašizma: Ruta otpora fašizmu u međuratnom razdoblju (1918. – 1943.), Ruta bitaka (1943. – 1945.), Ruta masovnih stradanja civila (1943. – 1945.) i Ruta povijesnih osoba antifašizma (Tab. 3.).

Ruta otpora fašizmu u međuratnom razdoblju (1918. – 1943.) Najvažniji spomenici antifašizma i lokaliteti ovih ruta memorijalnog turizma nalaze se u gradu Puli, gdje je sedam

Croatian counties where almost 3500 monuments were damaged or destroyed in the post-socialist era (HRŽENJAK, 2009); in Istria the monuments were preserved regardless of the ruling political option in the municipality/town (FRYKMAN, 2003; VOJNOVIĆ, 2020; FRYKMAN, 2021). Moreover, as Kennel et al. (2018) and Šuligoj (2019) discussed, the antifascist commemorations and anniversaries in Slovenian and Croatian Istria are well-presented by regional printed and electronic newspapers. In accordance with the large number, good accessibility and preservation of the potential key points or stations in all municipalities and towns of Southern Istria, four thematic routes of memorial tourism associated with the antifascism heritage could be established: The route of the resistance to fascism in interwar period (1918 – 1943), The battles route (1943 – 1945), The route of mass casualties of civilians (1943 – 1945) and The route of antifascist historical personages (Tab. 3).

Route of the resistance to fascism in interwar period (1918 – 1943). The most important antifascism monuments and sites of this memorial tourism routes are in the town of Pula, where seven potential

SLIKA 3. Spomenik Proštinskoj buni (1921.)

FIGURE 3 Monument to Proština uprising (1921)

Izvor/Source: Author

potencijalnih ključnih točaka. Te točke vezane su uz oružane sukobe protiv paravojnih fašističkih postrojba i mjesta rođenja, života, uhićenja, mučenja ili smrti istaknutih antifašista. Ova ruta povezuje grad Pula, Vodnjan i općine Medulin i Marčanu. Najvrjedniji lokaliteti u smislu nacionalne memorijalizacije i kolektivnog identiteta ljudi u Istri su ona u općini Marčana inaseljima Šegotići, Kavran, Krnica, Mutvoran (Sl. 3.) i sva druga koja su vezana uz Proštinsku bunu 1921. godine (MIKOLIĆ, 2003.; BURŠIĆ, 2011.).¹¹ Iz perspektive povjesničara veliku važnost ima spomenik u Vodnjanu, gdje je započeo otpor fašizmu u Istri (RADOŠEVIĆ, 2021.). Potencijalne ključne točke ove rute smještene su u blizini komercijalnih turističkih smještajnih kapaciteta (hoteli, odmarališta, kuće za odmor i kampovi) i sve su dobro povezane javnim asfaltiranim cestama i javnim prijevozom. Osim toga, ova se ruta može spojiti s tematski sličnim rutama u Istočnoj i Središnjoj Istri.

Ruta bitaka (1943. – 1945.). Ova ruta povezuje naselja Južne Istre u kojima su se odvijali oružani sukobi u posljednje dvije godine Drugog svjetskog rata i neposrednom poraću. Ruta bitaka uključuje mjesta povezana s oružanim sukobima (borbama) između antifašističkih borbenih postrojbi s jedne strane i velikih i raznovrsnih skupina neprijatelja (regularna njemačka vojska, elitne SS borbene postrojbe, specijalne SS policijske snage, paravojne fašističke postrojbe itd.) na drugoj strani. Najznamenitije mjesto ove tematske rute memorijalnog turizma je šuma Magran u blizini naselja Jadreški (općina Ližnjan), gdje se odigrala prva bitka protiv nacističkih okupacijskih oružanih snaga (rujan 1943.) (Sl. 4.). Jednako je važna lokacija u pulskoj gradskoj četvrti Stoja, gdje je u svibnju 1945. godine organizirana posljednja linija bojišnice Drugog svjetskog rata u Istri. Sličnu važnost ima i spomenik ispred Mlina u Puli gdje su u siječnju 1947. poginula trojica antifašista u sprječavanju krađe i uklanjanja strojeva iz ove tvornice (DUKOVSKI, 2001.; BURŠIĆ, 2011.; DU-

key points are located. Those points are connected with armed conflicts against paramilitary fascist troops and the places of birth, living, arrest, torturing, or death of the prominent antifascists. This route connects the town of Pula, Vodnjan and the municipalities of Medulin and Marčana. The most valuable sites in terms of national memorialization and collective identity of people in Istria are those in Marčana Municipality and settlements of Šegotići, Kavran, Krnica, Mutvoran (Fig. 3) and all others which are all linked to the *Proštinska buna* (Proština uprising) in 1921 (MIKOLIĆ, 2003; BURŠIĆ, 2011).¹¹ From the historians' perspective, great importance has a monument in Vodnjan, where the resistance to fascism in Istria had begun (RADOŠEVIĆ, 2021). Potential key points of this route are placed near commercial tourist accommodations (hotels, resorts, holiday homes and camping grounds) and are all well-connected by public paved roads and public transport. Additionally, this route could be merged with thematically similar routes in Eastern and Central Istria.

Battles route (1943 – 1945). This route connects settlements of Southern Istria where armed conflicts occurred in the past two years of the WWII and the intermediate after war period. Battles route includes places connected with armed conflicts (battles) between antifascist combat units on the one side and large and various groups of the enemy (Regular German army, elite SS combat troops, special SS police force, paramilitary fascist troops etc.) on the other side. The most iconic site of this thematic route of memorial tourism is the Magran Forest in proximity to Jadreški settlement (Ližnjan Municipality), where the first battle against Nazi occupation armed forces took place (September 1943) (Fig. 4). Equally important is the location in Pula's urban district Stoja, where was the last front line of the WWII in Istria was organized in May 1945. Similar importance has a monument in the front of the Mill in Pula where in January 1947, three antifascists died to prevent stealing and removing of machines from this industrial unit (DUKOVSKI, 2001; DUKOVSKI, 2011; BURŠIĆ, 2011). As well as the previous

¹¹ Najznačajniji spomenik i mjesto ovog ustanka protiv fašističkog ugnjetavanja nalazi se u blizini sela Šegotići, koje su paravojne fašističke postrojbe 1921. godine do temelja spalile kao odgovor na pobunu seljaka.

¹¹ The most important monument and site of this uprising against fascist oppression is located near the village Šegotići, where paramilitary fascist troops in 1921 burned it to the ground in response to the peasant rebellion.

SLIKA 4. Spomenik bitki u šumi Magran (1943.) u općini Ližnjan
FIGURE 4 Monument to Magran forest battle (1943) in Ližnjan Municipality
 Izvor/Source: Author

kovski 2011.). Kao i na prethodnoj ruti, spomenici i lokaliteti duž ove rute smješteni su uz asfaltirane javne ceste i dobro su povezani lokalnim i regionalnim autobusnim prijevozom. Prednost rute je povezanost sa sličnim rutama u ostalim istarskim regijama.

Ruta masovnog stradanja civila (1943. – 1945.). Ova ruta ima 19 potencijalnih ključnih točaka ili postaja u šest administrativnih jedinica Južne Istre. Ruta masovnog stradanja civila povezana je s mjestima gdje su se odvijali osvetnički napadi i tragične represije neprijateljskih borbenih jedinica nad nenaoružanim civilnim stanovništvom u selima i gradovima. Ruta povezuje gradske četvrti Pule (četvrti Veli vrh i Pragrande) sa selom Gajana u blizini grada Vodnjana, selom Šajini (općina Barban) (Sl. 5.) i selom Bokordići (općina Svetvinčenat). Poštujući obilježavanje nevinih civilnih žrtava i talaca, spomenici na ovoj memorijalnoj turističkoj ruti mjesta su na kojima se svake godine održavaju službene komemoracije u organizaciji lokalnih vlasti. Ipak, te lokacije imaju samo potencijalnu memorijalnu turističku vrijednost. Isto tako,

the monuments and sites along this route are placed along paved public roads and well-connected by local and regional bus public transport. The advantage of the route is the connection with similar routes in the other Istrian regions.

Route of mass casualties of civilians (1943 – 1945). This route has 19 potential key points or stations in six administrative units of Southern Istria. The route of mass casualties of civilians is connected with places where retaliatory strikes and tragic repressions of the enemy combat units against the unarmed civilian population in villages and towns occurred. The route connects the urban districts of Pula (Districts Veli vrh and Pragrande) with the village Gajana near town Vodnjan, the village Šajini (Barban Municipality) (Fig. 5) and the village Bokordići (Svetvinčenat Municipality). Respecting memorialization of innocent civilian victims and hostages, the monuments on this memorial tourism route are sites where official commemorations, organized by local authorities, take place every year. Nevertheless, these locations have only potential memorial tourism value. Similarly, this memorial tourism route, as in the above-mentioned cases,

SLIKA 5. Spomenik nedužnim civilnim žrtvama (siječanj 1944.) u selu Šajini
 FIGURE 5 Monument to innocent civilian victims (January 1944) in the village of Šajini
 Izvor/Source: Author

ovu rutu memorijalnog turizma, kao i u gore navedenim slučajevima, moguće je tematski povezati s potencijalnim rutama koje uključuju ostale istarska regije. Iako ova ruta ima veliki potencijal memorijalnog turizma uključujući veliku mrežu komercijalnih turističkih smještaja i dobro organiziran javni prijevoz, glavni nedostatak je disonantna baština povezana s tragičnim, uznemirujućim, šokantnim povijesnim događajima i neljudskim zločinima.

Ruta povijesnih osoba antifašizma. Najbrojnije potencijalne ključne točke ili postaje (46) posvećene su istaknutim antifašistima. Ova memorijalno-turistička ruta obuhvaća spomenike i lokalitete posvećene mjestima rođenja, života, uhićenja, mučenja ili smrti istarskih antifašista. Najveći broj ovih lokacija je u gradu Puli (16 lokacija) i općini Marčana (12). Dakle, ova ruta povezuje neka od najistaknutijih mjesta povezanih s kolektivnim identitetom lokalnog stanovništva i redovitim memorijalizacijama. Među tim mjestima su spomenici Vladimiru Gortanu (1904. – 1929.) u turističko-rekreacijskoj, obalnoj četvrti Pule (Gortanova uvala) (Sl. 6.), mjestu

can be thematically linked with potential routes which include the other Istrian regions. Although this route has great memorial tourism potential, including a large network of commercial tourist accommodations and well-organized public transport, the main disadvantage is dissonant heritage associated with the tragic, disturbing, shocking historical events, and inhuman atrocities.

Route of antifascist historical personages. The most numerous potential key points or stations (46) are dedicated to the prominent antifascists. This memorial tourism route includes monuments and sites dedicated to the places of birth, living, arrest, torturing, or death of the Istrian antifascists. The largest number of these locations is in town Pula (16 sites) and Marčana municipality (12). So, this route connects some of the most iconic places associated with collective identities of local people and regular memorialization. Among those places are monuments dedicated to Vladimir Gortan (1904 – 1929) in the tourist-recreational, coastal district of Pula (Gortan's Cove) (Fig. 6), the place of living and the place of death of young antifascist activist Sergio Dobrich who is one of the last killed in WWII

SLIKA 6. Spomenik na mjestu strijeljanja antifašiste Vladimira Gortana (1929.)

FIGURE 6 Monument at the place where the antifascist Vladimir Gortan was executed (1929)

Izvor/Source: Author

življenja i pogibije mladog antifašističkog aktivista Sergia Dobricha koji je jedan od posljednjih poginulih u Drugom svjetskom ratu u Puli. U Puli je i spomenik posvećen antifašistu Luigiju Scalieru kojeg su 1921. godine ubile fašističke paravojne postrojbe. Kao dio ukupne kulturne baštine u najposjećenijoj, središnjoj pulskoj četvrti, glavni je istarski spomenik posvećen svim antifašističkim borcima. Izvan Pule spomenici su antifašističkim aktivisticama Ruži Petrović i Foški Doblanić u općini Svetvinčenat. Isto tako, ostale administrativne jedinice Južne Istre imaju spomenike posvećene lokalnim povijesnim osobama antifašizma kao potencijalne ključne točke ove memorijalne turističke rute. Kao i u slučaju rute masovnih stradanja civila, ova ruta ima veliki memorijalni turistički potencijal, ali uvažavajući tragičnu, uznemirujuću i šokantnu povijesnu pozadinu. Međutim, ruta ima, kao i prethodne rute, velike turističke mogućnosti zbog velike ponude turističkih smještajnih kapaciteta i prometne infrastrukture.

Ove četiri rute memorijalnog turizma povezane s pristupačnom, gusto raspoređenom i dobro

in Pula. Also in Pula, is a monument dedicated to antifascist Luigi Scalier, who was killed in 1921 by fascist paramilitary troopers. As a part of the overall cultural heritage in the most visited, central district of Pula, is the main Istrian monument dedicated to all antifascist combatants. Outside of Pula, there are monuments in Svetvinčenat Municipality dedicated to antifascists activists Ruža Petrović and Foška Doblanić. Similarly, the other administrative units of Southern Istria have the monuments dedicated to the local antifascist historical personage as the potential key points of this memorial tourism route. As in the case of the route of the mass casualties of civilians, this route has great memorial tourism potential, but respecting the tragic, disturbing and shocking historical background. However, the route has, as the previous routes, great tourism capabilities due to large supply of the tourist accommodation facilities and transport infrastructure.

These four memorial tourism routes connected with the accessible, densely distributed and well-preserved antifascism tangible heritage of Southern Istria provide opportunities for development of that form of special interest tourism, thus confirming

očuvanom antifašističkom materijalnom baštinom Južne Istre pružaju mogućnosti za razvoj tog oblika turizma posebnih interesa, potvrđujući tako treću hipotezu. Štoviše, memorijalni turizam ima dodatne razvojne mogućnosti. Ove bi se rute mogle spojiti i integrirati u već razvijene istarske rute kulturnog turizma i druge antropogene atrakcije i lokacije kao dio ukupne turističke ponude ove regije. Nadalje, rute bi mogle koristiti, osim javnih cesta, široku mrežu postojećih, dobro označenih biciklističkih, motociklističkih i trekking ruta. Konačno, ove memorijalne turističke rute povezane s baštinom antifasizma, s obzirom na domaća i inozemna iskustva, treba uključiti u buduće turističko i prostorno planiranje.

ZAKLJUČAK

Istraživanje je pokazalo da se u dva grada i šest općina turističke regije Južna Istra nalazi 167 materijalnih spomenika i lokaliteta posvećenih antifašističkom pokretu i borbi. Uvažavajući povijesne, društvene i političke posebnosti istarskih prekretnica u prvoj polovici 20. stoljeća, materijalna antifašistička baština Južne Istre podijeljena je u šest tipova pogodnih za razvoj memorijalnog turizma. Prostorni raspored ove baštine u Južnoj Istri jasno pokazuje da se najistaknutiji spomenici i lokaliteti mogu identificirati kao ključne točke u oblikovanju i promicanju tematskih memorijalnih turističkih ruta. Uzimajući u obzir primjere i iskustva dobre prakse europskih zemalja i regija koje su po svom društveno-ekonomskom, političkom i povijesnom razvoju slične Hrvatskoj, predložene su četiri rute memorijalnog turizma inspirirane antifašističkom baštinom Južne Istre.

Glavna prednost četiriju predloženih ruta očituje se u njihovoj prostornosti i međusobnoj povezanosti, uključujući svih osam južno istarskih administrativnih jedinica u ovaj oblik ponude memorijalnog turizma. Još jedna prednost, potvrđena u ovom radu, je dobra očuvanost materijalnih spomenika i lokaliteta antifasizma uz potporu stručnjaka, lokalnih i županijskih vlasti te njihova dostupnost glavnim cestama s redovitim prometnim vezama. Dostupnost i prikladnost predloženih tematskih ruta dodatno je poboljšana velikom

the third hypothesis. Moreover, memorial tourism has additional developmental possibilities. These routes could be merged and integrated in already developed Istrian cultural tourism routes and other anthropogenic attractions and locations as a part of the overall tourism supply of this region. Furthermore, the routes could use, beside the public roads, the large network of existing, well-marked bicycle, motorcycle, and trekking routes. Finally, these memorial tourism routes connected with the antifascism heritage, considering the domestic and as well as experiences from abroad, should be included in the future tourist and spatial planning.

CONCLUSION

This research has shown that in two towns and six municipalities of tourism region Southern Istria are located 167 tangible monuments and sites dedicated to the antifascism movement and struggle. Respecting historical, social and political particularities of Istrian turning points in the first half of the 20th century, the antifascism tangible heritage of Southern Istria is divided in six types suitable for memorial tourism development. The spatial layout of this heritage in Southern Istria clearly shows that the most prominent monuments and sites could be identified as key points in the formation and promotion of thematic memorial tourism routes. Considering examples and experiences of good practices in European countries and regions that are similar to Croatia in their socio-economic, political and historical development, four memorial tourism routes inspired by antifascism heritage in Southern Istria have been proposed.

The main advantage of the four proposed routes is observable in their spatiality and interconnectivity, including all eight South Istrian administrative units in this form of memorial tourism supply. Another advantage, confirmed in this work, is good preservation of the antifascism tangible monuments and sites supported by the experts, local and County authorities as well as their accessibility by the main roads with regular public transport connections. The accessibility and suitability of the proposed thematic routes are additionally improved by the large network of the pre-existing

mrežom već postojećih kulturno-rekreacijskih ruta. Naposljetku, prednost ovih ruta očituje se u dobro razvijenoj ponudi komercijalnog turističkog smještaja, prirodnih i antropogenih atrakcija kao i ukupne infrastrukture Južne Istre.

S metodološkog aspekta, u ovom istraživanju primijenjeni su dugotrajni, međusobno povezani i simultani terenski rad i sudioničko promatranje. Terenski rad i sudioničko promatranje u ovom istraživanju imalo je širi okvir od uobičajenih primjena u ustaljenoj metodologiji društvene geografije. Prioritet ima istraživač pojedinac u ulozi potencijalnog memorijalnog turista u određenoj turističkoj regiji. Ovakvo prošireno korištenje tradicionalnih metoda omogućuje testiranje u stvarnom vremenu i okruženju lokacija, dostupnost i procjenu potencijalne važnosti baštine za memorijalni turizam. Istraživanje turizma posebnih interesa, ali istraživanje turizma općenito, u kojem su nedostatak dostupnih prostornih, infrastrukturnih i/ili statističkih podataka o potencijalnim lokacijama glavni ograničavajući čimbenik, moglo bi se nadvladati korištenjem ovih proširenih, ali primjenjivijih pristupa.

S praktične strane, proučavanje materijalne baštine antifašizma koristeći razvijenu turističku regiju kao prostorni okvir i model moglo bi se primijeniti za nova istraživanja memorijalnoga i/ili tamnoga turizma. Rute memorijalnog turizma predložene u istraživanju mogu se primijeniti na europske turističke regije u kojima su se odvijali slični povijesni događaji i procesi. Isto tako, ovaj rad može predstavljati temelj za nove razvojne pravce kulturnog turizma u regiji. Praktična vrijednost mogla bi biti primjena rezultata istraživanja u prostornom i turističkom planiranju sličnih turističkih regija na nacionalnoj i međunarodnoj razini. Konačno, ovaj rad može poslužiti kao predložak u novim istraživanjima revalorizacije i reafirmacije materijalne antifašističke baštine kao lokacija ili točaka razvoja memorijalnog turizma u hrvatskim turističkim regijama.

Nedostaci ovog istraživanja su zbog trajanja i složenosti zahtjevnoga terenskog rada i sudioničkoga promatranja. Istodobno, utjecala su ograničenja materijalnih i financijskih sredstava, ali i elementi disonantnosti ove materijalne baštine, uključujući i određene kontroverze o povijesnim

cultural and recreational routes. Finally, the advantage of these routes is observable in the well-developed supply of commercial tourist accommodation, natural and anthropogenic attractions as well as the overall infrastructure of South Istria region.

From a methodological perspective, in this research are applied long-lasting, mutually connected and simultaneous fieldwork and participant observations. The fieldwork and participant observation in this research had a broader framework than usual applications in the established methodology of the human geography. Priority is given to the individual researcher in the role of potential memorial tourist in the specific tourism region. Such extended using of traditional methods provide testing in the real time and environment of locations, accessibility and assessment of potential importance of heritage for memorial tourism. Research of the special interest tourism, but tourism study generally, in which the lack of the available spatial, infrastructural and/or statistical data of potential sites are the main limiting factors, could be prevailed using these extended but more applicable approaches.

From practical point, study of the antifascism tangible heritage using developed tourism region as the spatial framework and model could be applied for new research of memorial or/and dark tourism. Memorial tourism routes suggested in the research can be applied to European tourism regions where similar historical events and processes occurred. In the same way, this work can represent a foundation for new developmental directions of cultural tourism in the region. Practical value could be application of the research findings in the spatial and tourism planning of the similar tourist regions on the national and international level. Finally, this work can be used as the template in the new research on the revalorization and reaffirmation of the tangible antifascism heritage as the locations or points of memorial tourism development in Croatian tourism regions.

The shortcomings of this research are due to the duration and complexity of demanding fieldwork and participant observations. Simultaneously, limitations of material and financial resources have impacted as well as elements of the dissonance of this tangible heritage, including certain controversies about the historical events and processes connected

dogadajima i procesima vezanim uz antifašizam i današnju memorijalizaciju u Južnoj Istri. Međutim, navedeni nedostaci nisu obezvrijedili niti ugrozili razradu i korištenje predloženog metodološkog aparata, postizanje rezultata ili ostvarivanje ciljeva istraživanja.

with the antifascism and the present-time memorialization in Southern Istria. However, the above-mentioned shortcomings did not devalue or endanger the elaboration and use of the proposed methodological apparatus, achieving of research results or the accomplishment of the research's objectives.

LITERATURA I IZVORI

- ASHWORTH, G., ISAAC, R. K. (2015): Have we illuminated the dark? Shifting perspectives on 'dark' tourism, *Tourism Recreation Research*, 40 (3), 316–325, DOI: 10.1080/02508281.2015.1075726
- BALAŽIČ, G. (2013): Socialist Heritage Tourism in the Municipality of Koper: valorisation of newly recognized tourist sites, *WIT Transactions on State of the Art in Science and Engineering*, 25-40, WIT Press, Billerica, DOI: 10.2495/978-1-84564-806-0/003
- BATTILANI, P., BERNINI, C., MARIOTTI, A. (2018): How to cope with dissonant heritage: a way towards sustainable tourism development, *Journal of Sustainable Tourism*, 26 (8), 1417-1436, DOI: 10.1080/09669582.2018.1458856
- BOERS, B., COTRELL S. (2007): Sustainable Tourism Infrastructure planning: A GIS-Supported Approach, *Tourism Geographies*, 9 (1), 1–21, doi: 10.1080/14616680601092824
- BOWMAN, M. S., PEZZULLO, P. C. (2009): What's so 'Dark' about 'Dark Tourism'? Death, Tours, and Performance, *Tourist Studies*, 9 (3), 187-202, doi: 10.1177/1468797610382699
- BROWN, L. (2015): Memorials to the victims of Nazism: the impact on tourists in Berlin, *Journal of Tourism and Cultural Change*, 13 (3), 244-260, DOI: 10.1080/14766825.2014.946423.
- BURŠIĆ, H. (2011): Od ropstva do slobode, C.A.S.H., Pula, pp. 746
- ČAUŠEVIĆ, S. (2019): Reclaiming heritage from anti-communist discourse, *Annals of Tourism Research*, 77, 12-25, DOI: 10.1016/j.annals.2019.03.013
- CHHETRI, P., ARROWSMITH, C. (2008). GIS-based Modelling of Recreational Potential of Nature-Based Tourist Destinations, *Tourism Geographies*, 10 (2), 233–257. DOI: 10.1080/14616680802000089
- CROATIAN BUREAU OF STATISTICS, (2020): *Tourism, 2019, Statistical reports 1661*, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb
- CURIĆ, Z., GLAMUZINA, N., OPAČIĆ, V.T. (2012): Contemporary Issues in the Regional Development of Tourism in Croatia, *Hrvatski geografski glasnik*, 74 (1), 19-40, DOI: 10.21861/HGG.2012.74.01.02
- DANN, G. M. S., SEATON, A. V. (2001). Slavery, Contested Heritage and Thanatourism, *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, 2 (3–4), 1–29, DOI: 10.1300/J149v02n03_01
- DE WALT, K. M., DE WALT, B. R. (2011): *Participant Observation – A Guide for Fieldworkers*, Rowman And Littlefield Publishers, Lanham, pp 278.
- DRNDIĆ, Lj. (1978): *Oružje i sloboda Istre*, Školska knjiga i Glas Istre, Zagrebi Pula, pp. 419
- DRVENKAR, N., BANOŽIĆ, M., ŽIVIĆ, D. (2015): Development of memorial tourism as a new concept – possibilities and restrictions, *Tourism and Hospitality Management*, 21 (1), 63-77.
- DUKOVSKI, D. (2001): *Rat i mir istarski: model povijesne prijelomnice 1943.-1955.*, C.A.S.H., Pula, pp. 358.
- DUKOVSKI, D. (2011): *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači Apokalipse*, Nova Istra, Pula, pp. 484.
- FOLEY, M., LENNON, J. (1996): JFK and dark tourism: A fascination with assassination, *International Journal of Heritage Studies*, 2 (4), 198-211, doi: 10.1080/13527259608722175
- FRYKMAN, J. (2003): Making Sense of Memory. Monuments and Landscape in Croatian Istria, *Ethnologia Europaea*, 33 (2) 107–120.
- FRYKMAN, J. (2021): Locating Memorials: Transforming Partisan Monuments into Cultural Heritage, In: *Transforming Heritage in the Former Yugoslavia*. (eds. Bădescu, G., Baillie, B., Mazzucchelli, F.), Palgrave Macmillan, Cham, 323-349
- GHETAU, L., ESANU, L. V. (2010): Dark tourism in Romania: from concept to reality, *Sustainable Tourism IV*, 139, 581-590, DOI: 10.2495/ST100501
- GIRON, A. (2004): Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu, Adamić, Rijeka, pp. 534
- GLAMUZINA, N., MADŽAR, I., PUTICA, J. (2017): Regional aspects of modern tourism development of Bosnia and Herzegovina, *Hrvatski geografski glasnik*, 79 (1), 61-79, DOI: 10.21861/HGG.2017.79.01.03
- GONZÁLEZ VÁZQUEZ, D. (2018): Dark tourism and memorial tourism: Nexus and divergences between theoretical models, *European Journal of Tourism Research*, 20, 46-58.

- GOSAR, A., KODERMAN, M., RODELA, M. (eds) (2015): *Dark tourism: post-WWI destinations of human tragedies and opportunities for tourism development: proceedings of the international workshop*, University of Primorska, Koper, pp. 169.
- GRŽINIĆ, J., VOĐEB, K. (Eds) (2015): *Cultural tourism and destination impacts*, Juraj Dobrila University, Pula, pp. 307.
- HALL, C. M. (Ed.) (2011): *Fieldwork in Tourism: Methods, Issues and Reflections*, Routledge, London-New York, pp. 322.
- HARTMANN, R. (2014): Dark tourism, thanatourism, and dissonance in heritage tourism management: new directions in contemporary tourism research, *Journal of Heritage Tourism*, 9 (2), 166-182, DOI: 10.1080/1743873X.2013.807266
- HERTZOG, A. (2016): Re-inventing battlefield tourism? In times of peace: Connecting tourism and the remembrance of violence, in: *Tourism and violence* (ed Andrews, H.), Routledge, London and New York, 85-102.
- HORODNIKOVA, J., DERCO, J. (2015): Dark tourism, thematic routes and possibilities for innovation in the Slovak Republic, *Tourism*, 63 (2), 241-246
- HORVAT, M., KLARIĆ, V. (2012): *Management of tourist visits on thematic cultural routes*. Ministarstvo turizma Republike Hrvatske i Udruga Lujzijana, Delnice.
- HORVATINČIĆ, S. (2017): *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar, pp 525.
- HORVATINČIĆ, S. (2020): Between memory politics and new models of heritage management: Rebuilding Yugoslav memorial sites 'from below', *ICOMOS–Hefte des Deutschen Nationalkomitees*, 73, 108-115.
- HROBAT VIRLOGET, K., ČEBRON LIPOVEC, N. (2017): Heroes we love? Monuments to the National liberation movement in Istria between memories, care, and collective silence, *Studia ethnologica Croatica*, 29 (1), 45-71, 2017. DOI: 10.17234/SEC.29.2
- HRŽENJAK, J (Ed.) (2001): *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj: 1990-2000*, SABA, Zagreb.
- IRIMIÁS, A. (2014): The Great War heritage site management in Trentino, northern Italy, *Journal of Heritage Tourism*, 9 (4), 317-331, DOI: 10.1080/1743873X.2014.908886
- IVEKOVIĆ MARTINIS A., SULOJĐIĆ A. (2020): Austro-Hungarian heritage and tourism discourses in Pula, Croatia, *Journal of Tourism and Cultural Change*, 19 (1), 1-18, DOI: 10.1080/14766825.2020.1764572
- JACOBSEN, J. S. (2007): *Use of Landscape Perception Methods in Tourism Studies: A Review of Photo-Based Research Approaches*, *Tourism Geographies*, 9 (3), 234-253, DOI: 10.1080/14616680701422871
- KENNEL, J., ŠULIGOJ, M., LESJAK, M. (2018): Dark Events: Commemoration and Collective Memory in the Former Yugoslavia, *Event Management*, 22 (6), 945-963, DOI: 10.3727/152599518X15346132863247
- KEŠAC, G., SKULJAN BILIĆ, L. (ur) (2018): *Sloboda narodu! Antifašizam u Istri*, Povijesni i pomorski muzej Istre, Pula, pp. 512
- KESAR, O., TOMAS, P. (2014): Obilježja i dosezi memorijalnog turizma u Hrvatskoj, *Liburna*, 3 (1), 49-88.
- LENNON, J., FOLEY, M. (2000): *Dark tourism: The attraction of death and disaster*, Continuum, London, pp. 184
- LIYANAGE, S., COCA-STEFANIAK, A., POWELL, R. (2015): Dark destinations – visitor reflections from a holocaust memorial site, *International Journal of Tourism Cities*, 1 (4), 282-298, DOI: 10.1108/IJTC-08-2015-0019
- LUKIĆ, A. (2012): *Mozaik izvan grada*, Merdijani, Samobor, pp. 256.
- MAGAŠ, D. (2013): *Geografija Hrvatske*, Meridijani, Samobor, pp. 597.
- MARUŽIN, A., ROJNIĆ, M. (2004): *Spomenici govore* UABH, Pula, pp. 550
- MATEČIĆ I. (2016): Specific characteristics of the tangible cultural heritage valuation process in tourism, *Acta Turistica*, 28 (1), 73-100.
- MCKERCHER, B., CHAN, A. (2005): How Special Is Special Interest Tourism? *Journal of Travel Research*, 44

- (1), 21–31, DOI: 10.1177/0047287505276588
- MIKOLIĆ, M. (1973): Istra 1943., *Časopis za suvremenu povijest*, 5 (3), 53-69.
- MIKOLIĆ, M. (2003). *Istra 1941.-1947.: godine velikih preokreta*, Barbat, Zagreb, pp. 400.
- MINIĆ, N. (2012): *Development of 'dark' tourism in the contemporary society*, Zbornik radova Geografskog instituta Jovan Cvijić, 62 (3), 81-103, DOI: 10.2298/IJGI1203081M.
- MIONEL, V. (2019): Dark tourism and thanatourism: Distinct tourism typologies or simple analytical tools?, *Tourism*, 67 (4), 423-437.
- NAEF, P., PLONER, J. (2016) Tourism, conflict and contested heritage in former Yugoslavia, *Journal of Tourism and Cultural Change*, 14 (3), 181-188, DOI: 10.1080/14766825.2016.1180802
- NAUERT S. (2017): The Linguistic and Cultural Interpretation of Dissonant Heritage: the ATRIUM Cultural Route, *Almatourism*, 15, 16-37, DOI: 10.6092/ issn.2036-5195/6807.
- ORLIĆ, I. (2019): Autentičnost ponude istarskoga turizma – stanovanje, u: *Proceedings of the International Scientific Conference "Istrian Economy Yesterday and Tomorrow"*, (ur. Povolio, C., Križman Pavlović, D., Novak, M., Orbančić E.), Državni arhiv u Pazinu, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Università Ca' Foscari Venezia, Pula, Pazin Venecija, 204-212.
- PHILLIPS, R., JOHNS, J. (2012): *Fieldwork for Human Geography*, SAGE, London, pp. 226
- PUTNIK, V. (2016): Second World War monuments in Yugoslavia as witnesses of the past and the future, *Journal of Tourism and Cultural Change*, 14 (3), 206-221. doi: 10.1080/14766825.2016.1169344
- RADOŠEVIĆ, M. (2020): Palež pulskoga Narodnog doma 14. VII. 1920. ili kako je otvorena fašistička Pandorina kutija, *Historia*, 10, 103-134, DOI: 10.32728/h2020.04
- RADOŠEVIĆ, M. (2021): „Vodnjanska bitka“ 16. I. 1920. i fašizam u Istri: Početak, *Problemi sjevernog Jadrana*, 9, 45-84, DOI: 10.21857/m8vqtrq339
- RAINE, R. (2013). A dark tourism spectrum, *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 7 (3), 242-256, DOI: IJCTHR-05-2012-0037.5
- RAKIĆ, T., CHAMBERS, D. (ur) (2012): *An Introduction to Visual Research Methods in Tourism*, Routledge, London-New York, pp. 218
- RIBEIRO, N. F., FOEMMEL, E. W. (2012): Participant observation, u: *Handbook of Research Methods in Tourism Quantitative and Qualitative Approaches*, (ur. Dwyer, L., Gill, A., Seetaram, N.), Edward Elgar, Cheltenham, 377-391.
- ROJEK, C. (1993): *Ways of escape: Modern transformations in leisure and travel*, Macmillan. Basingstoke, pp. 251
- RUŽIĆ, P., MEDICA, I. (2010): Tradicijski seoski identitet Istre – njegovo prepoznavanje i uključivanje u turistički proizvod, *Sociologija i prostor*, 48 (3), 479-504.
- SCOTTI, G. (2008): *Krik iz fojbe*, Adamić, Rijeka, pp. 295
- SEATON, A. V. (2000): "Another Weekend away Looking for Dead Bodies...": Battlefield Tourism on the Somme and in Flanders, *Tourism Recreation Research*, 25 (3), 63-77, DOI: 10.1080/02508281.2000.11014926.
- SEATON, A. V. (2002): Thanatourism's final frontiers? Visits to cemeteries, churchyards and funerary sites as sacred and secular pilgrimage, *Tourism Recreation Research*, 27 (2), 73-82, doi: 10.1080/02508281.2002.11081223
- SHARPLEY, R., STONE, P. R. (ur) (2009): *The Darker Side of Travel: The Theory and Practice of Dark tourism*, Channel View Publication, Bristol, pp. 275
- SLIVKOVA, S., BUCHER, S. (2017). Dark tourism and its reflection in post-conflict destinations of Slovakia and Croatia, *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 19 (1), 22-34.
- SLUNJSKI, R. (2017): Turističkogeografski pristup u valorizaciji kulturne baštine, *Podravina*, 16 (31), 163-172.
- STONE, P. (2006): A dark tourism spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions, *Tourism*, 54 (2), 145-160.
- STONE, P. (2012): Dark tourism and significant other death: towards a Model of Mortality Mediation,

- Annals of Tourism Research*, 39 (3), 1556-1587, DOI: 10.1016/j.annals.2012.04.007.
- STONE, P., SHARPLEY, R. (2008): Consuming dark tourism: A Thanatological Perspective, *Annals of Tourism Research*, 35 (2), 574-595, DOI: 10.1016/j.annals.2008.02.003.
- STUBLIĆ, H., SAMOVOJSKA, R. (2018). Uvod u problematiku komodifikacije teške baštine. *Studia ethnologica Croatica*, 30 (1), 279-293. DOI: 10.17234/SEC.30.9
- ŠULIGOJ, M. (2016): Memories of War and Warfare Tourism in Croatia, *Annales, Series Historia et Sociologia*, 26 (2), 259-270, doi: 0.10.19233.ASHS.2016.20.
- ŠULIGOJ, M. (2017a): Light and dark sides of dark tourism in Slovenia, u: *Zbornik radova četvrtog kongresa geografa Bosne i Hercegovine* (ur. Drešković, N.), Geografsko društvo u Federaciji Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 799-809.
- ŠULIGOJ, M. (2017b): Warfare tourism: an opportunity for Croatia?, *Economic Research*, 30 (1), 439-452, DOI: 10.1080/1331677X.2017.1305800.
- ŠULIGOJ, M. (2019): Dark Events of the Istrian Countryside: *An Electronic Media Perspective*, *Academica Turistica*, 12 (2), 121-132, DOI: 10.26493/2335-4194.12.121-132
- TOMAŠ, K. (2019): Antifašistički spomenici u Novom Vinodolskom, *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske*, 14 & 15 (1), 139-150.
- TUNBRIDGE, J., ASHWORTH, G. (1996): *Dissonant heritage: The management of the past as a resource in conflict*, Wiley, Chichester-New York, pp. 299
- URL 1 *Tourism Development strategy of the Republic of Croatia until 2020*. https://mint.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/Tourism_development_strategy_2020.pdf, 25.5.2022.
- URL 2 *Master plan turizma Istarske županije* https://www.istra.hr/downloadf/Master_Plan_Turizma_Istarske_Zupanije_2015-2025.pdf 22. 6. 2022.
- URL 3 *Dissonant Heritage: Wars and Ideologies of the 20th Century in Adriatic and Ionian Region*, About the Project, <https://dissonantheritage.wordpress.com/> 25. 03. 2022.
- VIRGILI, S., DELACOUR, H., BORNAREL, F., LIARTE, S. (2018): "From the Flames to the Light": 100 years of the commodification of the dark tourist site around the Verdun battlefield, *Annals of Tourism Research*, 68, 61-72, DOI: 10.1016/j.annals.2017.11.005.
- VOJNOVIĆ, N. (2012): Stagnacija turističke destinacije: primjer Pule, *Hrvatski geografski glasnik*, 74 (2), 113-128, DOI: org/10.21861/HGG.2012.74.02.06
- VOJNOVIĆ, N. (2020): The potential of memorial tourism development in Istria (Croatia), *Hrvatski geografski glasnik*, 82 (2), 107-129, DOI: org/10.21861/HGG.2020.82.02.04
- VOJNOVIĆ, N., KURKA, B. (2021): Odabrani lokaliteti stradavanja u Istočnoj Europi kao osnova za razvoj mračnog (dark) turizma, *Geografski horizont*, 67 (1), 23-34
- VRESK, M. (2002): Grad i urbanizacija, Školska knjiga, Zagreb, pp. 252
- VUKOJEVIĆ, K., OPAČIĆ, V. T. (2017). Memorial tourism in Croatia? A case study of Vukovar: attitudes of local population, u: *Book of proceedings of 2nd International Tourism and Hospitality Management Conference* (ur. Drešković, N.), Faculty of Science, University of Sarajevo, Sarajevo, 73-89.
- WEILER, B. FIRTH, T. (2021): Special Interest Travel: Reflections, Rejections and Reassertions, u: *Consumer Tribes in Tourism Contemporary Perspectives on Special-Interest Tourism* (ur. Pforr, C., Dowling, R., Volgger, M.), Springer, Singapore, 3-10.
- WIGHT, A. C. (2006): Philosophical and methodological praxes in dark tourism: Controversy, contention and the evolving paradigm, *Journal of Vacation Marketing*, 12 (2), 119-129, DOI: 10.1177/1356766706062151.
- WINTER, C. (2011): First World War Cemeteries: Insights from Visitor Books, *Tourism Geographies*, 13 (3), 462-479, DOI: 10.1080/14616688.2011.575075.
- WOLASTON, I. (2005): Negotiating the marketplace: The role(s) of Holocaust museums today, *Journal of Modern Jewish Studies*, 4 (1), 63-80, DOI: 10.1080/14725880500052782